

הרב בניהו שנדורפי

דין מסורבל בבשר והידבקויות עור על העטרה*

ראשי פרקים:

הקדמה

חלק א – מקרים המחייבים תיקון

- א. מן התורה כל שנימול פעם אחת יצא ידי חובה. התיקון – מדרבנן
- ב. האם חיוב התיקון ב"מסורבל בבשר" הוא רק אם אינו נראה מהול?
- ג. הגדרת "נראה מהול"
- ד. "נראה ואינו נראה"
- ה. כאשר העור נדבק לעטרה, האם חיוב התיקון מן התורה?
- ו. אם בשעת המילה העטרה עתידה להתכסות על ידי עור העולה
- ז. אם בשעת המילה העטרה עתידה להתכסות על ידי עור הפריעה
- ח. האם יש חובה לתקן כאשר בעתיד הדבר אמור להסתדר ללא טיפול?
- ט. חיוב התיקון ב"משוך"
- י. צורת הבדיקה

חלק ב – דיני התיקון

- א. צורת התיקון בנראה מהול ובאינו נראה מהול
- ב. תיקון מסורבל החייב בתיקון – כמה צריך לחתוך?
- ג. ברכה על תיקון מילה
- ד. האם מותר לתקן משוך ומסורבל בלילה?
- ה. האם מותר לתקן משוך ומסורבל על ידי פסולים?
- ו. האם בשעת התיקון מותר להרדים?
- ז. האם מותר לתקן כאשר אין חובה לתקן?
- ח. בשעת המילה צריך לחתוך כך שגם בעתיד לא יראה ערל

הקדמה

אחד הסיבוכים השכיחים ביותר לאחר מילה הוא שישנו עור החוזר וחופה את העטרה¹, סיבוך זה מלבד הבעיה הרפואית שהוא יוצר בחלק מן המקרים², מהווה אף שאלה הלכתית האם יש צורך לתקן את המילה.

* בכתיבת מאמר זה נעזרתי בספרי הליקוטים על הלכות מילה, ובעיקר בספר נחל הברית (הרב אשר אנשיל כ"ץ, ברוקלין תשל"ג, ח"ב סימנים כא-לא) שמלא וגדוש בתשובות האחרונים בעניינים אלו, ומכל מקום אין בית מדרש בלא חידוש.

כאן המקום להודות לאמו"ר הרב איתן שנדורפי, מו"ח הרב צמח הירשפלד, הרב ד"ר סודי נמיר, הרב אהרן כהן, הרב רותם אפלבוים, הרב אייל שמאי, הרב אבישי פרץ, הרב ידידיה הירשפלד, הרב איתמר שנדורפי, הרב חיים זק"ש, שעזרו לי בעניינים הנידונים כאן מי במקור ומי בסברא.

1. ד"ר עודד קסלר (מנהל השירות לאורולוגיית ילדים, בית חולים וולפסון, חולון) ופרופ' אבישלו פומרנץ (מנהל היחידה לכליות ילדים, מרכז רפואי מאיר, כפר סבא), כתבו בין היתר על הסיכוי להידבקויות קלות אחרי ברית מילה בחוברת *Israeli Journal of Pediatrics* - גליון מס' 62. פורסם שוב ב

2. <http://www.medicalmedia.co.il/publications/SheetDetails.aspx?sheetid=64>. במאמר הנ"ל כתבו המחברים "שאינן סיכון או נזק בריאותי בדבר זה", אבל ראיתי מקרה (יחד עם ד"ר סודי נמיר) שהידבקות גרמה לכליאה של לכלוכים שיכולים להגיע לידי זיהומים, וכן לשינוי מבנה האבר דבר שיכול להביא להפרעה בתפקוד בגדלות.

במשנה בשבת סוף פרק ר"א דמילה (קלז ע"א) נאמר "שאם היה בעל בשר"^{2א} צריך תיקון מפני מראית עין, חיוב תיקון זה נפסק להלכה ברמב"ם (הלכות מילה פ"ב ה"ה) ובשו"ע (יו"ד רסד ס"ו).

במאמר זה נדון בפרטי דיני תיקון המסורבל בבשר: מתי החיוב מדאורייתא ומתי מדרבנן? כיצד יש לתקן? האם מברכים על תיקון זה? האם יש הבדל מחמת מה התכסות העטרה?

מאמר זה מדבר רק על מילה שידוע שנעשתה כהלכתה, לא אדון כאן במילה שלא נעשתה כהלכתה (מלבד לקמן סעיף ו-ז), או כאשר לא ידוע כיצד נעשתה המילה.

כיסוי העטרה יכול להיות בכמה צורות:

א. השומנים שבבטן התינוק דוחקים את עור האבר כלפי מעלה וזה גורם לכך שהוא יכסה את העטרה.

ב. עור הפריעה במקום להיות מונח כהלכתו על גבי האבר כלפי הבטן, מתהפך וחוזר למצב של לפני המילה ומונח על גבי העטרה,³ מקרה זה דומה למקרה של "מל ולא פרע" שאז וודאי שחייב תיקון מן התורה, אך הוא יכול להיות גם אם נעשתה פריעה מחמת שהעור חזר והתהפך על העטרה.⁴

2א. המושג "מסורבל בבשר" מובא בברייתא בגמרא (קלז, ב) ובדברי שמואל שם: "קטן המסורבל בבשר, רואין אותו כל זמן שמתקשה ונראה מהול אינו צריך למול. ואם לאו – צריך למול".

3. מקרה כזה גורם למקרה הראשון, שכן מחמת שעור הפריעה מונח על גבי העטרה, עור האבר (שיירי עור הערלה) גדל עד שמגיע לקצהו העליון של עור הפריעה. אך יתכן שהמקרה הראשון יכול להיות גם בלא זה.

4. ב"מל ולא פרע" מלבד זה שהעטרה מכוסה בעור הפריעה, והרי זה "כאילו לא מל" (משנה שבת פ"ט מ"ו). עוד יש בזה חסרון שעור הערלה יצמח שוב ויכסה את העטרה, כמו שכתב בספר **המנהיג** (הלכות מילה עמוד תקפד): "מה ששינוי בפ"ר אליעזר המל, מל ולא פרע כאלו לא מל, פי' כל חכמי ישראל ולא פרע, ולא קרע, שאחר שמל קורעו בצפורניו בגדל ובאצבע את העורות העליוני' במשך כל העטרה שתתגלה כולה, שאלמלא גולין אותה בעלמא כמו ופרע את ראש האשה, כאשר שמעתי מפי הדייט אחד שהיה מוהל ולא פורע ומוצץ (והילד נשאר ערל) [יתערל הילד] כבתחילה".

ההסבר הרפואי לדבר זה (מפי מו"ח הרב צמח הירשפלד) הוא שעור שנחתך גדל עד שהוא נפגש בקצה עור אחר, והוא מה שגורם לו להפסיק לגדול. אם עור הפריעה מונח כהלכתו, הרי שקצהו של העור מונח מתחת לעטרה, ועור האבר גדל עד שמגיע אליו ושם הוא נעצר, אך אם עור הפריעה מונח על גבי העטרה (בין אם מחמת שלא נפרע או מחמת שהעור התהפך חזרה מידי אחרי המילה) הרי שעור הערלה גדל גם על גבי העטרה שכן קצהו של עור הפריעה מונח בקצה העליון של העטרה ולא מתחת לעטרה.

על פי זה יובנו דברי **הפרקי דרבי אליעזר** (פרק כח, הובא בקיצור בתוספות יבמות ע"ב ד"ה מאי טעמא) האומר שעם ישראל במדבר מלו ולא פרעו, ואף ע"כ נראה מדבריו שכשנכנסו לארץ מלו שוב.

[הערת העורך: עור הפריעה הוא באמת המשך של עור העורלה, כשהחיבור ביניהם נחתך בעת המילה. לכן אם עור הפריעה עדין מכסה חלק מהעטרה, העור במקום הנחתך מתפשט כלפי המשך העטרה ומכסה אותה. ההסבר המתואר למעלה, על פיו עור העורלה מתפשט, עולה על עור הפריעה, וממשיך לכסות את העטרה, איננו סביר, לענ"ד. -- הרב ד"ר מרדכי הלפרין.]

ג. כאשר נשאר הרבה עור פריעה, ואין לו מקום ל"נוח" על גבי האבר, עור זה עולה על גבי העטרה⁵.

ד. עור העורלה יכול לגדול ולכסות חלק ניכר מהעטרה במצב של עור כפול, כמו לפני המילה. מצב זה שכיח יותר בתינוקות שמנים.

הכיסוי יכול להידבק אל העטרה, או רק להיות כעין "כיס" מעליו. להלן נביא את דברי הפוסקים המדברים על מקרים אלו.

חלק א – מקרים המחייבים תיקון

א. מן התורה כל שנימול פעם אחת יצא ידי חובה. התיקון – מדרבנן

מדין תורה, אם המילה נעשתה כהלכתה, אף אם אח"כ התכסתה העטרה, אין חיוב לתקן את המילה, דין זה נכון בין אם גדל עור וכיסה את העטרה, בין אם ישנם ריבוי של שומנים הדוחקים את העור על העטרה, ואפילו במקום שנעשה מעשה על מנת לגרום לעור לכסות העטרה.

דין זה מקורו במכילתא האומרת על הפסוק (שמות יב מד) "וכל עבד איש מקנת כסף ומלתה אתו אז יאכל בו" – להביא את שנתקיימה בו מצוות מילה אפילו שעה אחת, אפילו שחזר הבשר וחפה העטרה אינו מעכבו מלאכול בפסח ובתרומה⁶. וכעין זה נאמר בגמרא ביבמות (עב ע"א): "א"ר הונא: דבר תורה משוך אוכל בתרומה, ומדבריהם גזרו עליו מפני שנראה

5. ישנן שלוש דרכים העוזרות למנוע בעיה זו בשעת המילה (ולפעמים לא די באחת בפני עצמה): א. לחתוך שיעור גדול יותר מעור הערלה, על מנת שיהיה חוסר עור לאורך האבר ובמקום זה "ינוח" עור הפריעה ולא יעלה למעלה. ב. לחתוך ביחד עם הערלה גם חלק מעור הפריעה על מנת שהוא לא יהיה ארוך מידי (עיין **זוהר הברית** סימן יג אות ה). ג. לגזור את שיירי עור הפריעה לאחר המילה והפריעה על מנת שלא יהיו שיירים גדולים (כ"כ **זוהר הברית** סימן יב אות כ, ובספר **ברית אברהם** (לר' שמואל איגלברג עמוד 40 סעיף ח) כתב: "גם שמעתי מנהג אנשי העיר הקדושה ירושלים תובב"א שחוטכים את עור הפריעה במספרים משני צדדיו, כי כל מה שיחתוך יותר את עור הפריעה היא טובה יתרה להילד, כי עור הפריעה נרקב אם הוא דק, לכן טוב יותר למעט בכל מה דאפשר"). יש שמפקקים בפתרונות אלו מכמה סיבות, ואכמ"ל.

6. הפסוק אותו דרשה המכילתא מדבר על מילת עבדיו, וא"כ היה אפשר לומר שהמכילתא דיברה רק לגבי אכילת האדון בפסח ובתרומה, ולגביו מה שמעכב אינו מצבם העכשווי של העבדים האם הם מולים או ערלים, אלא האם התקיימה בהם מצוות מילה (וכלשון הפסוק "ומלתה אותו אז יאכל בו"), ואפילו אם היה חיוב למוול שנית מדאורייתא, אין חיוב זה מעכב את רבו מלאכול בפסח ובתרומה, ולפי זה אין ללמוד ממכילתא זו שמשוך ומסורבל אינם חייבים מילה מדאורייתא. אך בגמרא ביבמות (ע ע"ב) מבואר שמילת זכריו ועבדיו אינה מעכבת מלאכול בתרומה אלא רק בפסח, ולפי זה המכילתא שאומרת "שחזר הבשר וחפה העטרה אינו מעכבו מלאכול בפסח ובתרומה" אינה מדברת על מילת זכריו ועבדיו, אלא על מילת עצמו. ולפי זה עולה שמשוך ומסורבל לא רק שאינם מעכבים את רבם מלאכול בפסח, אלא מדאורייתא גם הם עצמם אינם נחשבים ערלים. ראה **בברכת הנצי"ב** על המכילתא שכתב שדברי הגמרא נובעים מדברי המכילתא. עור על דברי המכילתא עיין **בצפת פננת** על הרמב"ם הלכות מילה פ"א ה"א, וצ"ע, ובמנחת אברהם למרן הגר"א שפירא זצ"ל, ח"א סימן ו אות ג.

כערל⁷.

אף על פי שמי שנימול כהלכתו נחשב מהול מן התורה, רבנן חייבו לתקן את ה"מסורבל בבשר".

וכן נפסק ברמב"ם בהלכות מילה (פ"ב ה"ה) שתיקון המילה הוא מדברי סופרים "אבל מן התורה אע"פ שהוא נראה כערל, הואיל ומל אינו צריך למול פעם שנייה". וכן כתב הרמב"ם בהלכות תרומות (פ"ז ה"י) שמשוך צריך למול מדברי סופרים⁸.

ב. האם חיוב תיקון ב"מסורבל בבשר" הוא רק אם אינו נראה מהול?

המשנה בשבת סוף פרק ר"א דמילה (קלו ע"א) אומרת לגבי חיוב תיקון המסורבל:

"ואם היה בעל בשר מתקנו מפני מראית העין".

בגמרא נאמר על כך (קלו ע"ב):

"אמר שמואל: קטן המסורבל בבשר רואין אותו כ"ז שמתקשה ונראה מהול אינו צריך למול, ואם לאו צריך למול".

במתניתא תנא: רשב"ג אומר: קטן המסורבל בבשר רואין אותו כל זמן שמתקשה ואינו נראה מהול צריך למול, ואם לאו אינו צריך למול.

מאי בינייהו? איכא בינייהו נראה ואינו נראה".

מדברי הגמרא עולה שחיוב התיקון במסורבל הוא רק כאשר אין הוא נראה מהול בשעה שמתקשה, ואם נראה מהול בשעה שמתקשה לא צריך לתקן (ובמקום ש"נראה ואינו נראה" יש מחלוקת).

אף על פי שמדברי הגמרא עולה לכאורה שאין צורך בתיקון קטן שנראה מהול בשעת קישוי, מדברי הרמב"ם עולה שצריך לתקן גם אותו שכן כתב (הלכות מילה פרק ב ה"ה):

"קטן שבשרו רך ומדולדל ביותר או שהיה בעל בשר עד שיראה כאילו אינו מהול רואין אותו בעת שיתקשה אם נראה שהוא מהול אינו צריך כלום, וצריך לתקן את הבשר מכאן ומכאן מפני מראית העין⁹, ואם בעת שיתקשה

7. מדברי הרמב"ם (תרומות פ"ז ה"י) עולה שלהלכה משוך אוכל בתרומה אלא שיש עליו חיוב מילה, עיין בנו"כ על הרמב"ם שם, ועיין עוד במנחת חינוך מצווה יז אות ג.

8. הכס"מ בהלכות מילה ציין שמקור דברי הרמב"ם שחובת התיקון היא מדברי סופרים היא מן המשנה (המובאת לקמן) שאומרת "אם היה בעל בשר מתקנו מפני מראית העין". והאחרונים (שאריט יהודה יו"ד יד, צמח צדק יו"ד רא, מנחת חינוך רפב אות ו) הקשו על דבריו שהרי משנה זו מדברת לפי הרמב"ם בנראה מהול (כפי שיבואר לקמן), ומשום כך כתבו שמקור דברי הרמב"ם בגמרא ביבמות הנ"ל, ועיין עוד בשו"ת פרי יצחק (להג"ר יצחק בלאזר) ח"א סימן כז שהקשה על הכס"מ ויישב על פי מה שכתב לחלק בין משוך למסורבל. שיטת הרמב"ם לגבי משוך היא כגירסת הגמרא שדברי רב הונא נדחו ומשוך מותר לאכול בתרומה גם מדרבנן, אלא שיש עליו חיוב למול ראה שם בנו"כ ברמב"ם.

9. בשו"ת שאריט יהודה (סימן יד, מובא לקמן בהערה 14) מתבאר שהסיבה שצריך לתקן מפני

לא נראה מהול חוזרין וקוצצין את הבשר המדולדל מכאן ומכאן עד שתראה העטרה גלויה בעת קישויי".

בתרומת הדשן (סימן רסד) ביאר את שיטת הרמב"ם, שהמשנה והגמרא לא דיברו על אותו מקרה:

הגמרא שמתנה את החיוב לתקן בכך שאינו נראה מהול בשעת קישוי, מדברת על חיוב מילה בשנית (כלשון הגמרא "צריך למול") וחיוב זה הוא דווקא כאשר אינו נראה מהול.

אבל המשנה מדברת על חיוב תיקון שלא על ידי חיתוך, כמדויק בלשון המשנה "צריך לתקן מפני מראית עין" וחיוב זה הוא גם כאשר נראה מהול¹⁰.

כדברי הרמב"ם שצריך לתקן גם את מי שנראה מהול בשעת קישוי כתבו ראשונים נוספים¹¹.

יש מן הראשונים שסברו שהגמרא באה לבאר את דברי המשנה, והיא מבארת שחיוב התיקון שנזכר במשנה הוא רק במי שאינו נראה מהול בשעת קישוי, ומי שנראה מהול בשעת קישוי אין צורך לתקנו כלל¹².

מראית עין גם כשנראה מהול בשעת קישוי היא משום שלא כולם יודעים שצריך לבדוק בשעת קישוי, ולכן חיישין למראית עין. אולי ניתן לומר הסבר אחר קצת – שמכיוון שבדרך כלל אין הוא נמצא בקישוי, וכך רגילים לראות את המילה חיישין למראית עין לזמן המרובה (ועיין עוד לקמן בדברי החכמת שלמה בהערה 66).
10. בכסף משנה כתב שדברי הרמב"ם שחיוב התיקון הוא רק מדרבנן מבוססים על המשנה וכתב שהמשנה מדברת במקרה שאינו נראה מהול, וזה לא כמו שביאר בתרומת הדשן, ועיין לעיל בהערה 8.

11. מאירי (שבת קלו ע"ב), ארחות חיים (הלכות מילה), כל בו (סימן עג), וספר הנייר (הלכות מילה לז), וכן הבין בתרומת הדשן גם את דעת רש"י כפי שיבואר בהערה הבאה.
דברים דומים לדברי הרמב"ם כפי שביארם בתרומת הדשן כתב גם ר"י הגדול (כללי המילה, דין קטן בעל בשר):

"אם נראה מהול... זו היא מילה טובה וכשירה, ואין צריך למולו שנית לדברי הכל, לפי שעתיד להגלות מאליו לאחר זמן כשיגדל הנער. להכי נקט המשנה בזה הלשון 'אם היה בעל בשר מתקנו מפני מראית עין' כלומר צריך תיקון בדבר אחר ולא באיזמל לפי שהדבר תלוי במראית העין... אבל צריך לתקן מהילתו בכל יום כדתנן 'מתקנו מפני מראית עין' כלומר כיצד יעשה לו יוציא בשר הגיד חוץ לעור והעור ידחה לאחוריו וכן יעשה עד שיגדל הנער, וצריך ללבוש למילה אותם סמרטוטים הנקובים בדוחק עד נזר העטרה ואין צריך לחתוך אותו עוד באיזמל. מתניתין קתני סתם מתקנו ולא קתני מהלו משמע מתקנו באיזה ענין שירצה שלא יהיה נראה ערל לכשיגדל, ומתניתא אתא לאשמועינן שאפילו לאחר שנימול צריך לתקנו עד שיגדל... אבל אם כשבודקין המילה רואין העור שהוא דבוק לבשר כל כך עד שאינו יכול להתזירו בשום ענין – זה וודאי ערל גמור ולזה לא יועיל שום קשוי ואין לו תקנה אלא שצריך למולו שנית שנאמר 'המול ימול' – אפילו ד' וה' פעמים" (ועיין עוד לקמן בביאור שיטת ר"י הגדול).

12. כך פירש את הגמרא ר' אליעזר ממין (ספר יראים סימן תב [יט]): "תולדה למצות מילה, דתנן אם היה בעל בשר מתקנו מפני מראית העין וכמה בעל בשר? אמר שמואל קטן המסורבל בבשר רואין אותו כל זמן שמתקשה ונראה מהול אינו צריך למולו וא"ל צריך למולו".
יש מהאחרונים (שו"ת הב"ח סימן קכ, שו"ת צמח צדק יו"ד סימן רא, שו"ת שארית יהודה יו"ד סימן יד, שו"ת פרי יצחק ח"א סימן כז) וישם כתב כך בדעת תרומת הדשן בשם רש"י

השו"ע (יו"ד רסד ס"ו) פסק כשיטת הרמב"ם שגם מי שנראה מהול צריך לתקנו:

"קטן שבשרו רך ומדולדל או שהוא בעל בשר הרבה עד שנראה כאילו אינו מהול, רואים אם בעת שמתקשה נראה מהול א"צ למול פעם שנית, ומ"מ משום מראית העין צריך לתקן ריבוי הבשר שמכאן ומכאן. ואם אינו נראה נימול בעת הקישוי, צריך לחתוך כל הבשר המדולדל עד שיהיה נראה כנימול בשעת קישויו".

וכן נקטו לדינא האחרונים שגם מסורבל בבשר שנראה מהול כשמתקשה צריך לתקן¹³.

אכן אם גם בשעה שאינו בקישוי הוא נראה מהול, אף שיש חלק מן העטרה שמכוסה, אין צורך לתקן (אפילו לא תיקון של "נראה מהול" דהיינו על ידי דחיקה כדלקמן)¹⁴. אך כדאי לדחוק את העור לאחר על מנת שלא

וצ"ע, וח"ב סימן כח) שביארו שלדברים אלו התכוון גם רש"י בביאורו למשנה (ד"ה מתקנו).
בתרומת הדין (סימן רסד) כתב שא"א לפרש כך בדברי המשנה, ולכן אינו מקבל פירוש זה בדעת רש"י. לענ"ד לאחר שראינו שהיראים ביאר כך את הגמרא, א"כ אין לומר שאי אפשר לפרש כך את הגמרא, ומאחר שכך אין סיבה שלא לומר שגם רש"י ביאר את המשנה כדברי היראים, ואין צורך לבאר כדברי תרומת הדין בדעת רש"י, וכן כתב להוכיח בצמח צדק הנ"ל.
 מדברי ר"ח – עולה ביאור שלישי בדברי הגמרא: אמנם המשנה והגמרא לא מדברים על אותו מקרה ובדומה לרמב"ם, אך המשנה לא דיברה על חיוב מילה לאחר זמן אלא רק על שעת המילה, עיין לקמן בהערה 26 שהבאנו את דברי ר"ח וביאורו. כעין שיטה זו כתב גם השו"ך בנקודות הכסף בדעת רש"י (עיין לקמן בהערה 114).
¹³ **לבוש** (רסד ס"ו), **סדור היעב"ץ** (נחל שמיני דין יד), **סדור דרך החיים** (דיני מילה ס"ק ג), **שו"ת חתם סופר** יו"ד רמח, **חכמת אדם** (קמט טז), **זוהר הברית** (סימן טו סעיף יד).
¹⁴ כן כתבו כמה וכמה אחרונים:

בשו"ת **שארית יהודה** (סימן יד) כתב: "עוד זאת נלפע"ד פשוט דאין לחוש למראית העין אלא כשאנו נראה מהול אלא בשעת קישויו, דאיכא מראית העין שהעולם יראוהו שלא בשעת קישויו, ולא כולי עלמא דינא גמירי לבדוק בקישוי אבר, ויחשדוהו, אבל אם גם שלא בשעת קישויו נראה כנימול שמתגלה מקצת הבשר שמעטרה ולמטה, בודאי אין כאן מראית העין כלל שהרי נראה כנימול" (אם נבאר שנראה מהול היינו שכל העטרה גלויה, אם כן וודאי שאין מקום לתקן בזמן שהוא נראה מהול, וכל דבריו הם רק על פי דברי תרומת הדין שגם אם רק חלק מהעטרה גלויה הרי זה נחשב נראה מהול, וקמ"ל שאף על פי שחלק מהעטרה מכוסה, מכיון שזה נקרא "נראה מהול" אם כן אין צריך לתקנו אפילו מפני מראית עין).
 וכן כתב ב**כורות הברית** (נחל כרית רסד כב) על פי **האות ברית** (רסד ס"ק יג) שאם ידוע שנימול בתחילה כהוגן וכעת "נראה מהול קצת גם בלא קישוי לכו"ע אין צריך לתקן בקשירה למעלה", וכן כתבו בברית אבות סימן יא אות כז, ובשו"ת **משיב דברים** סוף סימן קמט.
 וכן דקדק בשו"ת **פרי יצחק** ח"ב סימן כח מדברי הרמב"ם שכתב (פ"ב ה"ה) "קטן שבשרו רך ומדולדל ביותר או שהיה בעל בשר עד שיראה כאילו אינו מהול, רואין אותו בעת שיתקשה אם נראה שהוא מהול אינו צריך כלום, וצריך לתקן את הבשר מכאן ומכאן מפני מראית העין". ומשמע שגם חיוב התיקון במי שנראה מהול בשעת קישוי, הוא דווקא כש"יראה כאילו אינו מהול" ובהכרח היינו בשעה שאינו בקישוי (אמנם דעת **הפרי יצחק** שם להוכיח מדברי הרמב"ם האלו שהגדרת אינו נראה מהול שונה מהגדרת **תרומת הדין** עיין לקמן בהערה 23).

וכן כתב ב**נחל הברית** (סימן כב אות ז) בשם שו"ת **בן יהודה** סימן סד.
 נראה לענ"ד להביא סיוע לכך גם מדברי רש"י במשנה (קלו ע"א) שכתב "מתקנו מפני מראית עין – שלא יהא נראה כערל", ומשמע א"כ שאם הוא נראה מהול בשעה שאינו

ידבק שם, ואם נדבק ואפשר להפריד בלי הרבה צערא דינוקא כדאי להפריד אותו בדחיקה ולשמור את המצב בצורה כזו שלא ידבק על ידי הפשלת העור העודף כמה פעמים בשבוע¹⁵.

ג. הגדרת "נראה מהול"

מדברי תרומת הדשן (רסד) עולה שהגדרת "נראה מהול" אינה כמו הגדרת ציצין המעכבים את המילה, אלא די שחלק מן העטרה גלוי על מנת שהוא יחשב ל"נראה מהול": "ואף על גב דאין נראה מן העטרה אלא בראשה כמו שליש אפילו כשמתקשה, מ"מ נראה דסגי בהכי"¹⁶ והביא דבריו

בקישוי אין צורך לתקן. ולפי מה שכתב **תרומת הדשן** (הובא לעיל בהערה 9) גם לפי רש"י המשנה מדברת על נראה מהול וא"כ אין חיוב במקרה זה. ואם לא נבאר כדברי תרומת הדשן אלא כדברי האחרונים (שהובאו לעיל) שהמשנה מדברת באינו נראה מהול כ"ש שאין חיוב לתקן בכה"ג שכן לשיטתם כל שנראה מהול בשעת קישוי שוב אין צורך כלל לתקן אפילו לא על ידי דחיקה.

בנחל הכרית (שם, אבי הנחל אות ל) כתב בדעת **היד יצחק** ח"ב סימן קנא, ושו"ת **שמש צדקה** יו"ד סימן יג שאפילו בנראה מהול קצת שלא בשעת קישוי יש לתקן על ידי קשירה, ולא ראיתי בדבריהם הוכחה לדבר זה, ואף אם יש מי שסובר כך נראה שאין צורך לחשוש לו בדרבנן. על אף שלפי מה שביארנו אין חובה לעשות כך, מ"מ במקום שאין זה צער גדול נראה שכדאי לעשות כך על מנת למנוע הצטברות של לכלוכים במקום שאין זה צער קבועה של נזר העטרה לעור שתחתיו. ובכך גם לחשוש לשיטות הסוברים שגם בכה"ג יש חיוב לתקן, משום שזה נחשב כאינו נראה מהול משום שיש כאן ציצים המעכבים ברוב היקף העטרה, וכן לחשוש לשיטות המחמירות כאשר העור דבוק.

ועיין לקמן בהערה 68 שהבאנו מדברי **מהרי"ל** שהנחה כעין הנחיה זו (אך אין ראיה גמורה מדבריו לנידון שכן יתכן שהוא דיבר על מקרה שאינו נראה מהול מחמת עור זה).
15. וכתב שם בביאור הדבר: "דווקא גבי ציצין המעכבין את המילה בעינן גילוי רוב העטרה משום דעדיין לא מל כהלכתו ולא נחתך בשר הערלה שצריך לחותכו, אבל בנ"ד שכבר מהול כהלכתו מן התורה אפילו לא היה נראה מהול כל עיקר כשמתקשה, לא היה נקרא רק ערל מדרבנן, והואיל ונראה מהול רק בראש העטרה ולמטה קצת, נראה מהול קרינן ביה".
16. בשו"ת **דעת כהן** (לראי"ה קוק זצ"ל סימן קלט ס"ק ד) כתב בביאור העניין: "רבנן לא החמירו כי אם על עיקר דין ערלה מהתורה ושחייב כרת עליה, וכיון שאינו אטום ערל, אין בו חיוב כרת ולא גזרו חכמים".

כעין דברים אלו כתב גם **בפרי יצחק** (ח"ב סימן כח) בביאור דברי **תרומת הדשן**, על פי מה שכתב **בנחל איתן** (הלכות מילה פ"ב ה"ג) שאין כרת על ציצין המעכבים שכן הם נלמדים רק מריבוי של "המול המול" כדאיתא ביבמות עב ע"א, ודבר שנלמד מריבוי אין עליו כרת כמו שכתב המשנה למלך בפ"ג מהלכות שגגות, ועל פי זה כתב הפרי יצחק לבאר את דברי תרומת הדשן – שכל חיוב מילה מפני מראית עין (עיין לקמן הערה 91 ששיטת הפרי יצחק היא שגם תיקון מילה באינו נראה מהול הוא מפני מראית עין) זה דווקא במקום שיש כרת (והוכיח כן לפי אחת הגירסאות ביבמות עב ע"א שמשוך אוכל בתרומה אפילו מדרבנן למרות שהוא צריך למול מדרבנן וביאר הפרי יצחק שמשום שבמילה יש כרת חייבוהו לתקן מפני מראית עין, אך אכילת תרומה שאין בה כרת לא אסרו חכמים לפי גירסא זו) אך אם נראה קצת מן העטרה שאין בוה כרת לא חייבו חכמים למול שנית.

ובשו"ת **חת"ס** יו"ד רמח הוכיח מדברי הר"ן שלשון ערל היא רק כאשר כל הערלה מכוסה, שכן כתב הר"ן (נדרים לא ע"ב) "אי אפשר לעם גדול שלא יהיו בהם כמה אנשים שנולדו כשהם מולים", והקשה על כך החת"ס ממאן דאמר (בשבט קלה ע"א) שמי שנולד מהול וודאי שיש לו ערלה כבושה, ולפי זה לכאורה לא מובנים דברי הר"ן, שהרי אף אם נולד מהול, מ"מ ודאי יש לו ערלה? ומשום כך ביאר שמצד הלשון כל מי שאין ערלתו מכוסה לגמרי אינו נקרא ערל, אלא שמבחינה הלכתית כל עוד שלא כל העטרה גלויה הרי הוא נחשב לערל.

הרמ"א (רסד ס"ו).

החתם סופר (יורה דעה סימן רמח) כתב על דברי תרומת הדשן "מה שכתב 'שליש עטרה', הוא לאו דוקא, ולא נתכוון בעל תרומת הדשן לשיעור זה מעולם, לשליש ולרביע לא שמענו, אלא שהשאלה שם היתה בשליש עטרה מגולה ע"כ נקט שלישי", "אפילו פחות משליש ורביע רק שיהיה ניכר לעין כל בהסתכלות מועט שהוא נימול". גם מדברי הרמ"א שהביא את דברי תרומת הדשן וכתב "אפילו אינו נראה רק מיעוט העטרה סגי" משמע ששיעור שלישי אינו דווקא.

אמנם יש אחרונים שחלקו על החת"ס וסברו שכל מה שהתיר תרומת הדשן זה דווקא כאשר יש שלישי מגולה¹⁷, אבל אחרונים רבים קיבלו את דברי החתם סופר שהיתרו של תרומת הדשן הוא גם כאשר פחות משליש מהעטרה מגולה¹⁸.

האחרונים נחלקו האם תרומת הדשן אמר את דבריו משום שסבר שהעטרה היא כל הבשר שבראש הגיד, אבל לסוברים שהעטרה היא רק החוט הסובב¹⁹ אין מקום לקולא זו²⁰, או שגם הסוברים שהעטרה היא רק

ביאור אחר כותב הפרי יצחק בדעת תרומת הדשן שמכיוון שחלק מן העטרה גלוי, משום כך הרי ניכר שהוא נימול כבר (שכן נולד מהול אינו מצוי) ולכן לא גזרו חכמים, ועל פי ביאור זה מבאר הפרי יצחק ש"נראה מהול" לשיטת תרומת הדשן היינו שנראה שהוא נימול בעבר (הפרי יצחק עצמו נוטה שלא כדברי תרומת הדשן ומבאר על פי הט"ו ש"נראה מהול" היינו שנראה כעת מהול).

17. כך ניתן להבין בדברי החכמת אדם (קמט טז), וכן כתב במפורש בשו"ת ברכת חיים סימן פו ד"ה "ונראה": "ונראה דעל כל פנים צריך להיות להיות גילוי שלישי דייקא כיון דנזכר בדבריו של בעל תרומת הדשן שלישי, מסתמא ס"ל דדייקא שלישי, דאין לומר מעשה שהיה כך היה, כיוון שידוע דבעל תרומת הדשן עשה השאלות בעצמו... ודלא כדמשמע בתשובת חתם סופר הג"ל, וי"ל הטעם בזה כמו שכתבתי לעיל כיון דהעטרה מתחת לגיד נתקצר ושיעור התחלת החוט למטה הוא חלק שלישי למעלה וע"כ אז איכא על כל פנים גלוי קצת מהעטרה... או י"ל... דהכי קים ליה לבעל תרומת הדשן דהיכא דאיכא שלישי מגולה יוחזר העור ממילא, אבל בפחות משליש לא יוחזר ממילא מעצמו" (ועיין עוד שם בדבריו בד"ה "אך לפי"). ומה שכתב שהצורך בשליש הוא משום שכששליש גלוי יש חלק מהחוט הסובב שגלוי, עיין בצמח צדק (יו"ד רא) ובמהרש"ם (ח"ה סימן נג) ובתולדות שמואל (מצוה ב סימן ה אות ו) שכתבו בפירוש שהיתרו של תרומת הדשן הוא גם כאשר כל חוט הסובב מכוסה, ומלבד זאת לא בכל אדם נמצא חלקו העליון של החוט הסובב במרחק של שלישי מסוף העטרה.

18. יד יצחק (לרב אברהם יצחק גליק) ח"ב סימן קנא, תשובת ר' חיים אליעזר וואקס שנדפסה בברכת חיים (סימן פז ד"ה "וא"כ כל אלו") וכן עולה מדבריו בנפש חיה סימן עג (ד"ה והנה זה הוא) שכתב שצריך שתתגלה מקצת עטרה ולא הזכיר דווקא שלישי, מהרש"ם ח"א סימן כז (ועיין גם בדבריו בח"ה סימן נג), אמרי יושר ח"ב סימן כ, מהר"ם בריסק ח"א סימן קמד, חזון נחום סימן פ אות א וע"ע נחל הברית ח"ב סימן כב סוף אות א שהביא מאחרונים נוספים.

19. מחלוקת זו הובאה בבית יוסף (סוף סימן רסד) בשם החכם הספרדי, ומסקנת החכם הספרדי שם היא שהעטרה לגבי מילה היא כל הבשר שבראש הגיד, וכך נקטו חלק מן הפוסקים (ראה ש"ך יו"ד רסד ס"ק ט, וט"ז ס"ק ח), ואילו שיטת הבכור שור (בחידושיו לשבת קלז ע"א) היא שהעטרה היא רק החוט הסובב, ויש מן הפוסקים שנקטו כדבריו (ראה ערוך השולחן רסד טז-יז, כף החיים (או"ח שלא ס"ק טוב), אות שלום (רסד ס"ק טז) וראה באורך ביר הקטנה הלכות מילה מנחת עני אות ל, ואכמ"ל.

החוט הסובב יכולים להודות לדברי תרומת הדשן²¹. יש מהאחרונים שכתבו שאף אם בדאורייתא חוששים לשיטה שהחוט הסובב הוא העטרה, בדינים דרבנן אין צורך לחשוש לשיטה זו²², ובפרט שפוסקים רבים פסקו אף בדאורייתא כשיטה שהעטרה היא כל הבשר שבראש הגיד.

יש מהאחרונים שפקפקו על דברי תרומת הדשן והרמ"א²³, ועולה

20. כן כתב באות שלום (רסד ס"ק טז ד"ה אמנם בגוף), וכן עולה מדברי כמה מהאחרונים שכתבו שדברי הבכור שור מנוגדים לדברי תרומת הדשן (שו"ת בית שלמה יו"ד ח"ב סימן קטו, שו"ת אריה דבי עילאי (אבני זיכרון ליו"ד ס"ק יד), שו"ת לבושי מרדכי יו"ד תנינא סימן קיט, וראה גם בכורת הברית (סימן רסד נחל כרית ס"ק כ) שהביא את תרומת הדשן כחולק על הבכור, אך ציין גם לדבריו בס"ק כא שם כתב ליישב שגם הבכור יוכל להודות לדברי תרומת הדשן (ראה לקמן בהערה 21). כן משמע גם מדברי המחשבות בעצה (יו"ד כז), ומדברי העמק שאלה יו"ד ע, והצור יעקב קמט. בשו"ת פרי יצחק ח"ב כח הסתפק בדבר זה ודן בזה לכאן ולכאן ומסקנתו שצריך שתהיה חלק מן העטרה גלויה ולפי הבכור שור צריך שחלק מחוט הסובב יהיה גלוי (ועיין עוד לעיל בהערות 71 ו-74 על דבריו של הפרי יצחק). ועיין עוד בנחל הברית סימן כב אות ד.

21. כן כתבו אחרונים רבים: שו"ת צמח צדק (יו"ד רא), שו"ת שארית יהודה (לאחיו של בעל התניא, יו"ד סימן יד) וכתב שכן פסק גם בעל התניא אע"פ שהוא פוסק כדברי הבכור שור, כן משמע גם באבני נזר (יו"ד שלה ס"ק ה) – על מקרה שמכוסה חלק מהחוט הסובב כתב שאף לדברי הבכור שור יש להתיר אם נסמך על רוב מוהלים מומחים ומוכח שלגבי תיקון מדרבנן מודה גם הבכור שור, כורת הברית (נחל כרית רסד ס"ק כא על פי דברי הצמח צדק), שו"ת ברכת חיים סימן פו (ד"ה ולכאורה, ושם בד"ה "אך" כתב שאולי דברי תרומת הדשן שצריך שליש גלוי היינו משום שאם שליש מהעטרה גלוי, א"כ בצד שכלפי הקרקע מגולה גם החוט הסובב, וא"כ הדברים מתאימים לדברי הבכור, ועיין לעיל הערה 17). פני לוי קונטרס נוצר הברית אות א (ושם כתב שמתרומת הדשן מוכח שסבר שכל הבשר נקרא עטרה ובכל זאת כתב שלדינו של הרמ"א גם הבכור שור יודה ודבריו צריכים לי עיון), ועוד (ראה נחל הברית סימן כב ס"ק ד).

ועיין בשו"ת בית יצחק סימן צב שמכריע כשיטת הבכור שור, אבל פוסק גם את דברי הרמ"א ותרומת הדשן שיש להקל בנראה חלק מהעטרה גלוי בשעת קישוי, אך נראה שאין הוא מקבל לגמרי את דברי הרמ"א וסובר שצריך שחלק מהחוט הסובב יהיה גלוי (ועיין על כך לעיל בהערה 17).

ולענ"ד נראה להביא קצת ראיה מדברי הבכור שור שאין הוא חולק על דברי תרומת הדשן שכן בסוף דבריו כתב הבכור שור: "ואף על גב שכתב הב"י שראה קונטרס מחכם אחד ע"ש ומשמע באותו קונטרס דלא קרוי רוב גובהו א"כ עד רב כל הבשר המשפע מהחוט, אבל כבר בארנו שאין דעת רש"י ותוספות והטור ורוב הפוסקים כן והכי משמע להדיא בסוגיא דיבמות כנוזר, ואין לדחות דבריהם מפני בעל הקונטרס דלא נודע מי הוא". וא"כ אחת הסיבות שמחמתה פוסק הבכור שור דלא כחכם הספרדי היא שאין הוא יודע מיהו, ואם תרומת הדשן סובר ג"כ כשיטת החכם הספרדי יתכן שלא היה פוסק שלא כדבריו, וא"כ נראה שהבכור שור סבר שאין דברי תרומת הדשן נגדו, אך אין זו ראיה גמורה, ואולי הבכור שור לא ראה את דברי תרומת הדשן האלו.

22. בית שלמה יו"ד ח"ב סימן קטו, שו"ת אמרי יושר (ח"ב ריש סימן כ), תולדות שמואל (מצוה ב סימן ה אות ו), ומחשבות בעצה (יו"ד סימן כז) חזון נחום סימן פ אות א, וראה עוד בנחל הברית שם.

23. הט"ז הקשה על דברי הרמ"א, ויש להסתפק האם כוונתו להקשות על מה שכתב שאין צורך לחתוך כאשר נראה מהול בשעת קישוי (וכמו שכתבנו לקמן בהערה 79), או שכוונתו להקשות על הגדרת נראה מהול (וכך הבין בדעתו בשו"ת פרי יצחק ח"ב סימן כח). בשו"ת פרי יצחק (ח"ב סימן כח) כתב "מאי מהני שנראה מהול קצת כמו שליש העטרה מגולה הא כיון דרוב העטרה מכוסה בבשר והן ציצין המעכבין את המילה אכתי איכא מראית העין שיאמרו שהמוהל לא מל כל ציצין המעכבין או שנולד כך, ולפ"ז מן הסברא

מדבריהם ש"נראה מהול" היינו לפי שיעור ציצין המעכבים, וכן נראה מדברי ר"י הגוזר²⁴, ואולי גם בדעת הבית יוסף והשו"ע יש להבין כך²⁵, וכן ניתן

ה' נראה כדעת הט"ז דנראה מהול היינו נראה מהול כדינו". והביא ראיות וביאר את דברי תרומת הדשן ואת החולקים עליו (וחלק מדבריו הובאו בהערות כאן בקונטרס), ולהלכה החמיר שלא כעולה מדברי תרומת הדשן, ודקדק מדברי הרמב"ם שלא כדברי תרומת הדשן.

באות שלום (רסד ס"ק טז ד"ה אמנם בגוף) תמה על דברי תרומת הדשן:

א. הוא נוקט כשתי קולות: גם שהעטרה היא כל הבשר שבראש הגיד ולא רק החוט הסובב, וגם שמספיק שליש עטרה ולא רובה, וכותב שאולי צריך לתקן בדברי תרומת הדשן ולומר ששליש מהעטרה היה מכוסה, ולא שהיה שליש מגולה.

ב. גם בערל גמור שליש מהעטרה מגולה בשעת קישוי וכיצד ניתן לומר שזה נקרא "נראה מהול"?

ג. על הרמ"א שפסק כדברי תרומת הדשן תמה האות שלום שכן בתרומת הדשן שם כתב כסניף להקל שכן היא הרגילות בבני משפחתו של הילד שכשהם גדלים העטרה מתגלה, וא"כ כיצד פסק הרמ"א להקל גם בלא זה?

גם בשו"ת **ברכת חיים** (סוף סימן פו וסימן צא ס"ק מט) כותב בתחילה שכל מה שהתיר תרומת הדשן זה רק במקרה שעתיד העור לחזור לקדמותו ושבלא זה אין להקל שהרי תרומת הדשן כתב את השאלות שלו בעצמו ובדיוקא כתב מקרה כזה, ומלבד זאת הפוסקים כתבו שאין להקל על פי טעם אחד כאשר פוסק כותב להתיר מכמה טעמים. אך לאחר מכן (סימן צא ס"ק ג) כותב שמה שכתב תרומת הדשן היינו לסניף בעלמא, וגם אם לא ידוע שכל העטרה עתידה להתגלות אין צריך לחזור ולתקנו.

24. ר"י הגוזר (**כללי המילה**, דין קטן בעל בשר) כתב: "אם נראה מהול על ידי קישוי או על ידי הדחק, שנראית רוב העטרה", ומשמע מדבריו ש"נראה מהול" היינו שרוב העטרה גלויה. אמנם **האבני נזר** (יו"ד שלו) כתב על דברי ר"י הגוזר "י"ל שהוא מפרש בשרו מדולדל שמתחילה היה מדולדל ולא נמול בשום פעם כהוגן". אך לדידי צ"ע שכן ר"י הגוזר לא הזכיר שמדובר במקרה שלא נימול כהלכתו ובסיום דבריו מזכיר את מימרת חז"ל שיש למול אפילו כמה פעמים, וא"כ משמע שהוא מדבר על מקרה שנימול כהלכתו. ונראה לענ"ד שדעת ר"י הגוזר היא שצריך גילוי של רוב העטרה וכשיטת **האות שלום** (ונראה ששיטת ר"י הגוזר היא ש"נראה מהול" היינו כציצין המעכבים, ובפשטות שיטת ר"י הגוזר היא שרוב היקף לא הוי ציצין המעכב, אך **באבני נזר** סימן שלו לא ביאר כך בדבריו ואכמ"ל).

25. כן נראה גם מדברי **החכם הספרדי** שהביא הבית יוסף, שכן הוא כתב הגדרות מהם ציצין המעכבים ולאחר מכן כתב שיש חילוק בין מי שלא נימול כהלכתו לבין מסורבל בבשר והחילוק הוא האם בודקים בשעת קישוי או שלא בשעת קישוי, וא"כ משמע שזהו ההבדל היחיד ביניהם, ומה שמוגדר כציצין (שלא בשעת קישוי) במי שטרם נימול, זה מה שמוגדר כאינו נראה מהול (בשעת קישוי) במסורבל בבשר. וכן כתב **מהרש"ם** (ח"א סימן כז): "אולם האמת שמדברי הספרדי נראה דסובר דכל העטרה תהיה מגולה במסורבל בשעת קישוי, ובלא נימול כהלכתו, גם שלא בשעת קישוי, דבלא נימול כהלכתו לא יתכן לומר שיהיה מועיל מה שראש הבשר המשופע מגולה שלא בשעת קישוי, כיון שהחוט הוא עיקר המעכב במילה, (לשי' בכ"ש ודאי, ולהספרדי עכ"פ מספק מעכב) יהיה מכוסה. וכמדומה שבס' **יד הקטנה** דיבר מזה ואינו ת"י כעת". גם בשו"ת **פרי יצחק** (ח"ב סימן כח) כתב בדברי תרומת הדשן אינם כדברי החכם הספרדי (ותלה את זה במחלוקת הש"ך והחכ"ס שלפי הש"ך שכל ערלה נבדקת בקישוי, א"כ דברי שמואל בדף קלז ע"ב לא באו לחדש שבדקים קטן בקישוי ונראה א"כ שבאו לחדש שלא הולכים לפי גדר ציצין אלא לפי "נראה מהול" וזה כתומת הדשן, אך לפי החכם הספרדי מה ששמואל מחדש זה שאם נימול כהלכתו בודקים לפי קישוי ולא לפי אבר רך, ואם נקבל תליה זו הרי שקיי"ל בזה לעיקר הדין כחכם הספרדי ולא כש"ך).

ובחכם הספרדי ניתן להבין שכתב הגדרה אחרת לנראה מהול שכן כתב: "אם בשעת קישוי נראה ממנו שכבר נימול שיש שם קצת ציצין מכאן ומכאן". ראשית מדבריו משמע ש"נראה מהול" היינו שנראה שנעשתה לו ברית בעבר, ולא דווקא שהוא נראה כעת מהול (וכמו שהובא לעיל מדברי הפרי יצחק בדעת תרומת הדשן). וניתן להבין שבדבריו "שיש שם קצת ציצין" בא להגדיר שזה מוכיח שהוא נימול שכן זה שיש ציצין זה מוכיח שהוא מהול, אך

להבין מסתימת הראשונים²⁶ שכתבו בסתם "נראה מהול" ולא ביארו שזה שונה מדין ציצין, ומשמע שהגדרת "נראה מהול" אינה הגדרה מחודשת.

ניתן לומר הגדרה אחרת ל"נראה מהול" לאור סתימת הראשונים: אם העור שמכסה את העטרה הוא רק כעין "כיס" בקצהו של האבר בלבד אין הוא "נראה מהול", שכן זה נראה כמו עורלה. אך אם כיסוי העטרה הוא מחמת ריבוי עור לאורך כל האבר (כגון מחמת השמנה של כל סביבות האבר שגורמת לכיסוי האבר כולו), הרי זה "נראה מהול", שכן ניכר שכיסוי העור על העטרה אינו כמו ערלה²⁷. ויש להביא סימוכים להבנה זו בדברי

לענ"ד יותר נראה שכוונתו לומר שמכיוון שיש רק קצת ציצין, וא"כ אין הם בגדר ציצין המעכבים, לכן זה נחשב כנראה מהול. וקשה בעיני לומר שהציצין כאן הם גדר לנראה מהול, ושונה מהגדרת הציצין בכל שאר המקומות.

ובעור לחם (למהריק"ש) כתב על דברי השו"ע "ויש אומרים שאין צריך שתהא נראית רוב העטרה בשעת קישוי, אלא אפילו אין נראה כי אם מיעוטה סגי, כיון שנימול פעם אחת כהוגן, ואם יוכל לגלות כולה באיזה המצאה יעשה", ומכך שכתב דברים אלו כי"א נראה שסבר שדעת השו"ע עצמו אינה כך (דרכו של המהריק"ש להביא גם דברים שכתב הרמ"א). ובהגהות מהר"א **אזולאי על הלבוש** (רסד ס"ו) על דברי הלבוש שהביא את דברי הרמ"א כתב "ויש אומרים" נראה שכוונתו לומר שדברי תרומת הדשן אינם מוסכמים על כל הפוסקים.

[הבנה זו בחכם הספרדי ודברי מהר"א אזולאי למדתי מהרב אבישי פרץ שליט"א, והוסיף שלפי מה שכתב **בערוך השולחן** (רסד כד) שדברי תרומת הדשן נכונים אליבא דרשב"ג (בשבת קלז ע"ב) שסובר שנראה ואינו נראה אין צריך למולו (וחלק על הבנת הש"ך בנקודות הכסף), א"כ הב"י שנקט שהלכה כשמואל, אינו יכול לקבל את דברי תרומת הדשן, ומה שציין בבדק הבית לתרומת הדשן כוונתו שהוא חולק על החכם הספרדי ולהלכה סובר הבית יוסף כשיטת החכם הספרדי וכפי שהתבארה ולא כדברי תרומת הדשן. אמנם לענ"ד נראה שאין הכרח שהבית יוסף הבין את מחלוקת שמואל ורשב"ג כפי שהבין ערוך השולחן ולא כשיטת הש"ך, ואין הכרח שהבית יוסף חולק על תרומת הדשן].

גם אם אכן סבר השו"ע שלא כדברי תרומת הדשן, יתכן שדעתו בביאור ציצין המעכבים אינה כדברי החכם הספרדי, אלא מקילה יותר ואכמ"ל.

הלכות גרולות סימן ח, **אשכול** הלכות מילה סימן מ, רמב"ם הלכות מילה פ"ב ה"ה, **ספר העיטור**, **יראים** סימן תב, סמ"ק קנז, **אורחות חיים** הלכות מילה ס"ו, **כלבו** סימן ג, **רבנו ירחם** תולדות אדם וחוה נתיב א ח"ב.

מדברי ר"ח יש לכאורה ללמוד הגדרה מחמירה ביותר שכן כתב (בחיידושו לשבת קלז): "ואם הוא בעל בשר מתקנו מפני מראית העין כלומר אף על פי שהציצין הללו אינם חופין רוב גובהה של עטרה מתקנו מפני שלא יהא נראה כערלה", אלא שזה תמוה לומר שיש חיוב תיקון בציצין שאינם מעכבים? והרי מפורש בגמרא (קלג ע"ב) שאם פירש אינו חוזר על ציצין שאינם מעכבים? ונראה שלפי ר"ח כוונת המשנה אינה לחייב תיקון מילה לאחר זמן (ועל זה מדברת רק הגמרא, ובדומה לשיטת הרמב"ם שהתבארה לעיל) אלא משנתנו באה לומר את דין ציצין שאינם מעכבים שאם לא פירש חוזר, וכן פירש **בספר הברית** (מקור **וביאור הלכה** סימן רסד אות ט ס"ק א) פירוש זה דומה לדברי הש"ך בדעת רש"י שהמשנה מדברת על שעת המילה, ולא לאחר זמן.

²⁷ הטעם להגדרתי זו הוא שהרי גם בערל יכולה העטרה להתגלות על ידי משיכתה לאחר, ובפרט בשעת קישוי (כפי שכתב **האור שלום**), וא"כ מה מגדיר האם הוא "נראה מהול" או "לא נראה מהול"? נראה לי לומר, שבערל, מקומה הטבעי של הערלה הוא על גבי העטרה, אלא שיתכנו מצבים בהם היא נמשכת כלפי הגוף ואינה מכסה את העטרה, ואילו במהול שהערלה לא קיימת, העור שמכסה את העטרה הוא עור של האבר שמקומו הטבעי הוא על גבי האבר, אלא שמחמת סרבול הבשר עור זה נדחף על גבי העטרה ומכסה אותה.

הרמב"ם²⁸.

אבל אחרונים רבים כתבו את הגדרתו של תרומת הדשן להלכה²⁹, ומכיוון שחיוב התיקון הוא רק מדרבנן, נראה שהעיקר להלכה כדברי תרומת הדשן והרמ"א³⁰.

גם תינוק שעור הפריעה ועור העטרה התחברו זה לזה בצורה שלא רואים את מדרגת העטרה כלל³¹, אין צורך לתקנו מעיקר הדין³², אך נראה

על פי זה מיושבת קושיית האות שלום שגם בערל גמור מתגלית חלק מן העטרה בשעת קישור, שכן לא די בכך שהעטרה תתגלה, אלא צריך שהוא יראה מהול, וערל גמור אינו נראה מהול למרות שהעטרה מגולה מעט.

על פי הגדרה זו יתבאר "נראה ואינו נראה" כדברי הרדב"ז (המובאים לקמן) שיש ספק האם הוא נראה מהול או לא, ומכיוון שההגדרה תלויה במראית העין יתכנו פעמים רבות שההכרעה לא תהיה ברורה, ועל זה אמרו חז"ל "נראה ואינו נראה".
לגבי ההגדרה מתי מתחייב בתיקון כתב הרמב"ם: "אם בעת שיתקשה לא נראה מהול" ולא כתב שיעור בגילוי העטרה, ורק לגבי התיקון כתב: "חוזרין וקוצצין את הבשר המדולדל מכאן ומכאן עד שתראה העטרה גלויה בעת קישור". ומשמע ששיעור "נראה מהול" אינו דווקא לפי גילוי העטרה.

29. **דרישה** (רסד ב), **לבוש** (רסד ס"ו), **ערוך לחם** (הנ"ל), **שגת אריה** סימן נה, **סדור היעב"ץ** (נחל שמיני דין טו), **סדור דרך החיים** (דיני מילה ס"ק ג), **חכמת אדם** (קמט טז), **חתם סופר** (יו"ד רמח), **שארית יהודה** (סימן יד וכתב שלא חששו לכך שמה שכתב תרומת הדשן זה דווקא בצירוף זה שבני משפחתו ידועים בכך), **צמח צדק** (יו"ד רא), **דברי חיים** (יו"ד ח"ב קטו), **אבני נזר** (יו"ד שלו), **משיב דברים** (יו"ד קמט ד"ה ועתה: "אף שלא מצאתי ראיה לתה"ד מ"מ כיון דהרמ"א פסק כוותיה והב"י בבד"ה צוה לעיין בו א"כ לדידיה שומעין"), **מהרש"ם** (ח"ה סימן נג), שו"ת **פרי יצחק** ח"א סימן כז (וכתב שם שכן כתבו כל האחרונים, וזה שלא כדבריו הוא גופא בח"ב סימן כח), **דעת כהן** (קלט וקמג), **זוכר הברית** (סימן טו סעיפים יד-טו), **תולדות שמואל** (מצוה ב סימן ה אות ו), ועוד.

בשו"ת **מים רבים** (לר' רפאל מילדולה ח"ב יורה דעה סימן ג) כתב גם הוא כדברי תרומת הדשן אלא שסיים בדבריו "אפילו שנראה כערל אין צריך לחתוך בו כלום..." ונראה שלא דקדק בלשונו שכן תרומת הדשן מגדיר שאין הוא נחשב כערל, וכוונת המים רבים למרות שרוב העטרה מכוסה.

30. מה שהקשה **האות שלום** על דברי הרמ"א שפסק כדברי תרומת הדשן גם במקרה שאין ידיעה שכשהוא יגדל יראה מהול, נראה ליישב שהרמ"א סבר שכל מה שכתב תרומת הדשן דבר זה, זה לפי שיטתו שסבר (בדעת רש"י וראשונים נוספים) שבגדול צריך לתקן באיזמל אפילו כאשר נראה מהול בשעת קישור, ומשום כך הוצרך תרומת הדשן לומר שבמקרה שכשהוא יגדל יראה מהול, אין צורך לתקן באיזמל. אבל דברי תרומת הדשן בהגדרת נראה מהול עומדים בפני עצמם אף במקרה שאין ידיעה מה יהיה כשיגדל. ומכיוון שקימ"ל כשיטת הרמב"ם שאם נראה מהול אין צריך לקוצצו אפילו בגדול, אין לדידן נפק"מ לדברים אלו של תרומת הד"ד (ובפרט לאור דברי האחרונים שהובאו לעיל הסוברים שגם רש"י לא מצריך תיקון באיזמל בנראה מהול).

31. ישנן שתי אפשרויות לדבר זה:

א. במקרים רבים עור הפריעה שמונח מתחת לעטרה מתנפח או מתרחב בגלל שומנים ומכסה את מדרגת העטרה, לפעמים מחמת שהעור עומד כל הזמן סמוך לעטרה, נוצרת הידבקות בין העורות, על מנת למנוע הידבקות זו יש להפריד את העורות זה מזה באופן יומי, וכך לא תיווצר הידבקות (ראה לקמן בהערה 68 שכך הנחה מהרי"ל ופוסקים נוספים), גם אחרי שנוצרה הידבקות זו ניתן להבחין בהבדל בין העורות ולדעת בדיוק היכן נמצאת מדרגת העטרה המכוסה, בתחילה הידבקות זו היא חלשה ואפשר להפרידה על ידי מתיחת העורות (לפעמים זה גורם ליציאת מעט דם).

ב. יש מקרים בהם עור הפריעה ועור העטרה נהפכים להיות עור אחד ממש (י"א שתופעה זו הינה תופעה חדשה שלא הייתה מוכרת בשנים שעברו ואולי היא נגרמת מחמת חומרים

שאם אפשר להפריד את העורות על ידי דחיקה בלי הרבה צערא דינוקא טוב לעשות כך וכפי שכתבנו לעיל.

ד. "נראה ואינו נראה"

כפי שהובא לעיל, הגמרא מבארת שהמחלוקת בין שמואל לרשב"ג היא במקרה ש"נראה ואינו נראה", ונחלקו המפרשים בביאור זה: **הרשב"ז** (כתב חלק ו סימן ב אלפים קעג): "פירוש 'נראה ואינו נראה' – שאינו נראה בבירור שהוא מהול, ואינו נראה בבירור שהוא ערל". **הש"ך** (בנקודות הכסף סוף סימן רסד) ביאר: "שמצד אחד נראה מהול כהוגן כל העטרה ומצד השני סביב הגיד אינו נראה העטרה כלל". **והחת"ס** (יו"ד רמח) ביאר: "למר סגי בשניכר מהול אפי' אם יצטרך לזה הסתכלות והבטה מרובה, ולשמואל בעי' שיהי' ניכר לעין כל בראי' כ"ש". ויש שביארו שהכוונה כאשר מיעוט העטרה נראה ומיעוט אינו נראה³³.

אם בחלק מהפעמים נראה מהול ובחלק מן הפעמים אינו נראה מהול, כתב הרשב"ז (ח"ו סימן ב אלפים קעג) שאין זה נחשב ל"נראה ואינו נראה", אלא הוא נחשב לנראה מהול³⁴.

חזקים שמניחים מוהלים אחדים בזמן האחרון, במקרה זה מדרגת העטרה אינה נכרת ואין אפשרות להפריד את העורות על ידי מתיחה. נראה שהדרך היחידה לטפל במקרה כזה היא "לחצוב" בבשר זה וליצור מדרגה מלאכותית במקום שבו משערים שהייתה מדרגת העטרה. אך לא ברור כלל שדבר זה מועיל לשום דבר מלבד שלא יראה חריג. יש פעמים שלאחר זמן מבנה האבר חוזר להיות מבנה רגיל לאחר כמה חודשים (ולפי מה שמוכח לקמן סעיף ח יש בזה סברא נוספת להקל).

32. שהרי לפי ההגדרות הנ"ל הוא נראה מהול משום שרק מעט מן העטרה מכוסה. על מקרה מעין זה התכתבו **השארית יהודה** (סימן יד) ו**הצמח צדק** (יו"ד רא) והצמח צדק הכריע שאין צורך לתקן ושכן פסק אחיו הגרש"ז מלאדי. יש לעיין לפי הסוברים שהגדרת "נראה מהול" היא כהגדרת ציצים המעכבים, האם הם יחייבו תיקון על ידי חיתוך במקרה השני שהובא בהערה 31 שכן בנידון זה אין כיסוי של עור על גבי העטרה אלא שינוי של מבנה העטרה, וא"כ לכאורה אין הוא נחשב לנראה ערל, ואין אפשרות להפריד את העורות אלא רק ליצור מחדש מדרגה שלא בהכרח תהיה במקום המדרגה האמיתית, ומשום כך נראה לענ"ד שאף הם יודו שאין צורך לתקן על ידי חיתוך במקרה כזה. 33. כן כתב הש"ך **בנקודות הכסף** בתחילה, ושוב דחה את זה משום דברי תרומת הדשן שהיקל בכח"ג, וזה שלא כשמואל.

גם בחת"ס (יו"ד רמח) הקשה על ביאור זה, אך **בחכמת אדם** (קמט טז) ביאר כך, וכן כתב **בערוך השולחן** (רסד כג והילך) שזהו נראה ואינו נראה, וכתב שגם שמואל מודה שבנראה ואינו נראה אינו חייב למולו, עיי"ש.

ביאור נוסף ל"נראה ואינו נראה" הביא הבית שלמה (יו"ד תנינא סימן קיז) בשם י"א שהעור מכסה את העטרה אך אינו דבוק בה, והבית שלמה עצמו דוחה פירוש זה עיין לקמן בהערה 37. 34. "מתוך דברין נראה שאתה מפרש הא דאיכא בין שמואל לרשב"ג נראה ואינו נראה – פעמים נראה פעמים אינו נראה... ואיני אומר כן דאי פעמים נראה מהול לא הוה פליג שמואל דהא דפעמים אינו נראה מהול דילמא לא נתקשה יפה".

הפוסקים נחלקו כיצד לפסוק להלכה במקרה של "נראה ואינו נראה"³⁵.

ה. כאשר העור נדבק לעטרה, האם חיוב התיקון הוא מן התורה?

יש שכתבו שאם העור שחוזר וחופה את העטרה דבוק אל העטרה דינו כערל מן התורה³⁶, ואין את הקולות שנאמרו במקרים שחובת התיקון היא מדרבנן.

אבל הרבה אחרונים כתבו שגם במקרה שהעור שחוזר וכיסה את

35. הראשונים נחלקו האם הלכה כשמואל שסבר שבנראה ואינו נראה חייבים למולו, או כרשב"ג שבנראה ואינו נראה אין חייבים למולו:

יש שפסקו בזה לחומרא: **ספר העיטור** (שער ג הלכות מילה), **שאלות** (אחרי מות צג, הביא את דברי רשב"ג כדברי שמואל ולא הביא מחלוקת (והאשכול סימן מ הביא גירסא זו ולא פסק כמותה), **אור זרוע** (סימן צח), **פסקי הרי"ד** (שבת קלז ע"ב), **אגודה** (שבת פרק יט אות קסט, הביא רק את דברי שמואל), **סמ"ק** (קנו, הביא רק את שמואל), וכן כתב **הכס"מ** והבית יוסף בדעת הרמב"ם (פ"ב ה"ה) ו**הטור** (אמנם בחכמת אדם (קמט טז) תמה על דברי הכס"מ מנין למד בדברי הרמב"ם שפסק לחומרא וראה בשו"ת **משיב דברים** יו"ד קמט שמיישב את דברי הכס"מ).

ויש שפסקו בזה לקולא: **הלכות גדולות** (הלכות מילה סימן ח), **אשכול** סימן מ, סמ"ג (עשין כח הביא רק את דברי רשב"ג), **ר"י הגדול** (דין קטן בעל בשר, על פי בה"ג), **קיצור פסקי הרא"ש** (שבת פרק יט אות ט), **רבינו ירוחם** (תולדות אדם וחווה נתיב א חלק ב), **רדב"ז** (חלק ו סימן ב אלפים קעג), ש"ך **בנקודות הכסף** (סוף סימן רסד) בדעת תרומת הדשן (ונראה שגם הש"ך מקבל את זה). וכן הכריע **החכמת אדם** (קמט טז) ו**ערוך השולחן** (רסד כה, על פי בה"ג והרמב"ם והטור והרמ"א ועיי"ש מה שביאר אחרת את דברי הגמרא ויש להביא סיוע להבנתו מגירסת השאלות, אמנם מדברי האשכול נראה שלא הבין כך את גירסת השאלות).

בשו"ת **יהודה יעלה** (יו"ד סימן רנה) כתב שיש להחמיר בנראה ואינו נראה ולחתוך באיזמל משום שיש בזה ס"ס להחמיר – ספק כשיטת הפוסקים שסוברים שיש להחמיר בנראה ואינו נראה, ואף אם ננקוט כפוסקים שסוברים שיש להקל בנראה ואינו נראה, יש מן הראשונים שסברו שגם בנראה מהול יש לחתוך את העור באיזמל (כפי שהובא לקמן בהערה 79). אך יש הסוברים שלא אמרנו ס"ס להחמיר בדרבנן עיין בשער המלך הלכות מקוואות כללי ספיקא דרבנן כלל ה ואכמ"ל.

36. **המאירי** ביבמות (עב ע"א) כתב: "משוך הוא שאחר שנימול גדל בשר ערלתו ונמשך עד שכסתה העטרה, אלא **שאינה נדבקה בה**", וכתב **בישועות מלכו** (יו"ד סימן מב-מג) שמדבריו אלו משמע שאם נדבק העור לעטרה הרי הוא חייב למול מן התורה.

לענ"ד ניתן לבאר שהמאירי לא בא לחדש דין, אלא רק להגדיר מהי המציאות – במשוך העור אינו דבוק, אך גם אם תהיה מציאות שהעור דבוק במשוך, לא ישתנה דינו.

בנחל הברית (סימן כב אבי הנחל ס"ק כג) כתב שאולי המאירי בא ללמדנו שאף על פי שאינו דבוק צריך לתקן, אך לא בא לומר שאם דבוק הרי הוא נחשב ערל מן התורה.

בשו"ת **אמרי דוד** (לר' דוד הורוביץ סימן קסו) כתב שבמקרה שהעור דבוק לעטרה צריך לתקנו אפילו אם נראה שליש מהעטרה גלוי, מכיוון שכל ההיתר הוא דווקא כשהעור לא דבוק אבל אם הוא דבוק הרי הוא ערל מן התורה וצריך לתקנו אפילו לשיטת החכם הספרדי.

באות שלום (רסד ס"ק טז) כתב: "אמנם זהו שיי"ל להקל הוא רק אם העור נמשך מדולדל ומכסה העטרה. אבל כשהוא דבוק בודאי אין להקל ואין נ"מ אם נמול כבר כהוגן וכמ"ש לעיל בזה (בס"ק הלז בד"ה ולפי"ז נמצא באשר הוא שכיח וכו' וכן בסוף ד"ה וענין כזה וכו' עיי"ש) כיון שהוא דבוק ל"ש לומר מד' בגמ' דבדוקין אותו כשהוא מתקשה דהא בעת הקישוי לא ינתק החוט הקשור מה שנדבק הציץ זולת להפרידו בסכין כנ"ל וז"פ... ומה דאמרו ביבמות (פרק הערל) שם דמשוך אינו מדאורייתא רק מדרבנן צריך תיקון, היינו כשאנו דבוק כנוכח" (וכתב בספר **נחל הברית** סימן כב **אבי הנחל** ס"ק כ שנראה שדעת האות שלום היא דעה יחידאית).

העטרה דבוק אל העטרה, החובה לתקנו אינה מן התורה אלא רק מדרבנן, וגם במקרה כזה יש להקל לשער בקישוי ודי בגילוי של חלק מן העטרה,³⁷

37. בשו"ת **ישועות מלכו** (יו"ד סימן מב-מג) כתב שמדברי הרמב"ם שכתב "אע"פ שהוא נראה כערל הואיל ומל אינו צריך למול פעם שנייה", משמע שגם במקרה שהעור דבוק בעטרה הרי הוא נחשב מהול מהתורה, ושכן היא משמעות הטוש"ע והרמ"א (וא"כ יש להקל בו לשער בקישוי, ודי בגילוי של כשליש מהעטרה).

וכן מפורש בדברי אחרונים רבים:

בית הקטנה (מנחת עני ס"ק נה) כתב: "נימול ודאי כהוגן וידעין בודאי שהיה כל הבשר והשפה כולה מגולה, ואחר זמן מחמת סירבול הבשר חזר ונתכסה, ואף שחזר ונתדבק זה הסירבול בבשר העטרה ממש, מכל מקום נראה דאין צריכין חיקון וחיתוך בסכין אלא מדרבנן דהרי בנראה מהול קצת תו לא מצערין את התינוק בחיתוך סכין משום דלא חייבה התורה למול אלא הערלה ולא שאר איזה בשר אף בחופה" (מבואר בדבריו שחוב הכתוב התקון הוא מדרבנן, אמנם ניתן להבין בדבריו שצריך חיתוך מדרבנן, אך יותר מסתבר שכונתו שחוב החיתוך הוא רק כאשר יש חיוב לתקן בסכין בדרבנן ולא נראה שבא לחדש שאם העור דבוק הגדרים משתנים).

בשו"ת **שארית יהודה** (לאחיו של בעל התניא) כתב שיש להקל כדברי תרומת הדשן גם בנדבק (ותשובה זו היא לבעל הצמח צדק ושם כתב לו שאף על פי שיש לפקפק בהוכחות שלו הרי הוא סומך על דבריו).

בשו"ת **צמח צדק** (יו"ד רא) כותב "אין להחמיר בו יותר מבבעל בשר שאינו מהודק" (ושם כתב עוד שמשוך היינו כאשר העור דבוק ואפילו בו אין החיוב מדאורייתא, ואילו קטן המסורבל היינו שאין העור דבוק, ודברים אלו הם שלא כדברי המאירי שהובאו לעיל שאומר שבמשוך אין העור דבוק. ובכורות **הברית** (נחל כרית רסד ס"ק כא) הביא דבריו ודחאם. ועיין שם עוד בדבריו בסימן רב שמדייק מלשון הראשונים לכאן ולכאן ורוצה לתלות זאת במחלוקת הדברי חיים והחכמת אדם ואכמ"ל).

בשו"ת **אבני נזר** (יו"ד שלו) כתב: "ומה שפקפק הרב מוואהליע מחמת שהוא דבוק לעטרה. מה בכך הלא הטעם כתבו האחרונים משום דמשוך אינו אלא דרבנן. והא פילו דבוק אינו אלא דרבנן הואיל ונימול פעם אחת כהוגן. ...גם בצ"צ החדש כתב להקל אפי' בדבוק. ומ"ש הרב מוואהליע שלא כתב ראי' ברורה לדבריו. אנו בדרבנן קיימין ובדרבנן הבא להחמיר עליו הראי' כדתנן במס' ידים לא שהמיקל יצטרך להביא ראי' ברורה. וכדאי הוא הגאון בעל צ"צ לסמוך עליו במילי דרבנן ובשעת הדחק שלא יבוא התינוק לידי חולי ח"ו".

בשו"ת **בית שלמה** (מהדורא בתרא סימן קיז) כתב "ומ"ש כ"ת בשם **קצת שאומרים** שלא קאמר התרה"ד והרמ"א **רק באופן שלא נדבק** העור למעלה רק תלוי ע"ג העטרה כעין מכסה וכשמגלים אותה נראה כל העטרה... **אבל כשעלה נדבק** ממש אף שנימול כראוי מתחלה ונמשך אף שקצת עטרה מגולה כיון שרוב היקפה או רוב גובהה מכוסה **צריך למול שנית**, ע"כ דבריהם. וקצת **אומרים להיפך דדוקא בנדבק** על העטרה מיירי בש"ס ופוסקים אבל אם לא נדבק רק עלה ונתכסה ותלוי כך – בכל ענין אין צריך למולו שנית, עד כאן דבריהם. **ודברי שניהם לא צדקו**, דהאמת דהש"ס ופוסקים מיירי בלא נדבק רק שחזר ומכסה כמ"ש כ"ת מדמחליק בין אם כשמתקשה נראה מהול או לא וגם מדכתב התה"ד והרמ"א שידחק העור לאחוריו, וזה א"א רק בשלא נדבק, וכן משמע מלשון רש"י... אמנם אף על פי כן אין **חילוק ואף בנדבק**, כיון שנימול פעם אחת כראוי פשיטא דאם נמשכה ערלתו אחר כך אף שנתדבקה היטב אין צריך למול שנית רק מדרבנן, דמן התורה קיים מצוות מילה כיוון שנימול... וכיון שכן שאינה אלא מדרבנן משום מראית עין שייך גם טעם דברי תרומת הדשן דכיוון שמגולה כמו שליש אין כאן מראית עין".

וכן משמע בסדור **דרך החיים** (דיני מילה ס"ק ג), ובשו"ת **בן יהודה** (לר' אברהם ליטש רזנובוים) סימן צא (בתשובה לאחיו בעל המתא דירושלים). וכן מוכח גם בשו"ת **בית יצחק** (סימן צב), ובשו"ת **אמרי יוסף** (ח"ב סימן כ).

בשו"ת **דעת כהן** (קמג) כתב: "ובאמת נסתפקתי דכיון שבגמרא ופוסקים לא נזכר כי אם מסורבל אין יהיה הדין אם נדבק אח"כ למטה... אולי צריך מן התורה למול מחדש שהם לא דברו רק במסורבל ונמשך ועל כל פנים אין העור דבק בתולדה דיבוק ממש במקום המעכב אבל אם במקום המעכב נדבק אולי הוא ערל גמור?... אכן מה דנקטו בגמרא ופוסקים

והוכיחו כן מכמה מקומות³⁸. גם מדברי ר"י הגוזר יש ללמוד שחיוב התיקון

מסורבל י"ל הוא הדין נדבק ממש".

בספר **מתא דירושלים** (לר' משה לייב ליטש-רוזנבוים, על הירושלמי בשבת פי"ט ה"ג) רצה לומר שאם הבשר נדבק לעטרה צריך לתקנו מדאורייתא אך הסיק "אמנם בטלה בזה דעת נגד דעת הב"ח בתשובה ק"כ דגם זה אף דעור דבוק ג"כ מ"מ הואיל ופעם אחת נתגלה הוי מהול מדאורייתא".

כן הסיק גם בשו"ת **חבצלת השרון** ח"א יו"ד עז (לאחר שהביא את המחלוקת שהובאה בשו"ת **בית שלמה** ומיישב גם את האומרים שאולי כאשר העור נדבק חייב לתקן מדאורייתא אבל מסיק "כל זה לפלפולא, אבל להלכה למעשה חלילה לנו לנטות מפשטות דברי הש"ס והפוסקים והש"ע שלא הזכירו כלל שום רמז מחילוק זה שיהיה לפעמים משוך שהוא מדאורייתא, וחם מלהזכיר לחדש דבר מדעתו נגד בעלי הש"ע והפוסקים אף להחמיר").

כמה מהאחרונים הסתמכו על דברי הבית שלמה וחלק מהאחרונים הנ"ל, וכתבו שאין חובה לתקן גם כאשר העור נדבק לעטרה: שו"ת **מהר"ם בריסק** (ח"א סימן קמ"ד), **נחלת חכמה** (נחל כרית רס"ד ס"ק כא), **זוהר הברית** סימן טו סעיפים ט, יד-טו, **ערך ש"י** (יו"ד רס"ד ו) שו"ת **חזון נחום** סימן פ אות יב.

בתולדות שמואל (מצוה ב סימן ה אות ו) כתב שמדברי הרמ"א והפוסקים הבאים אחריו (וציין לבית יצחק) יש להוכיח שאע"פ שהעור נדבק יש להקל בנראה מהול **כתרומת הדרש** וחלק בפירוש על דברי האות **שלום**.

הרא"ה קוק (דעת כהן קמ"ג) כתב להוכיח על פי דברי **השאגת אריה**: ה"ט"ז (רס"ד ט) הסתפק במי שנוהל מהול ואח"כ התכסה האם חייב לתקן מדאורייתא או מדרבנן, וכתב **השאגת אריה** (סימן נה) שיש לפשוט את הספק מהגמרא ביבמות (ע"א) המחפשת מציאות בו בשעת הקרבת קרבן פסח אדם היה פטור מלמול את בנו, ובשעת אכילת הפסח הוא היה חייב למול את בנו, ונדחקה בדבר זה הרבה. ומכך שהגמרא לא הביאה את המקרה של ה"ט", מוכח שבמקרה כזה חובת המילה אינה מהתורה. על פי דרך זו כתב הרא"ה שאם כאשר נדבק העור לעטרה חובת התיקון היא מדאורייתא, הייתה הגמרא יכולה לכתוב מקרה זה, ומכך שלא כתבה מוכח שגם בנדבק חובת התיקון אינה מדאורייתא. (אמנם ראה **באות שלום** מה שכתב להקשות על דברי השאגת אריה, וראה גם בשו"ת **יהודה יעלה** סימן רנ"ו על דברי השאגת אריה).

בשו"ת **חבצלת השרון** (סימן עז) כתב שלכאורה ישנה ראייה לכך מן הגמרא ביבמות (ע"ב ע"א) שמקשה מברייטא על דברי רב הונא שמשוך אוכל בתרומה מדאורייתא ומיישבת שהברייטא אינה מדאורייתא אלא מדרבנן, ואם במשוך שהעור דבוק חיוב התיקון מדאורייתא, מדוע הוצרכה הגמרא לומר שהברייטא שלומדת מפסוק שמשוך צריך למול כוונתה מדרבנן וקרא אסמכתא בעלמא? היה אפשר לתרץ שרב הונא מדבר על משוך שהעור לא נדבק לבשר ואילו הברייטא מדברת על מקרה שהעור נדבק לבשר (יש להעיר שהשאגת אריה הנ"ל הוכיח לקולא בספיקו של ה"ט"ז גם מגמרא זו).

אמנם אח"כ כותב שיש לדחות ראייה זו ולומר שדברי הגמרא האלו הם למ"ד שגר מהול צריך הטפת דם ברית, ומבאר שם שהמחלוקת אם גר מהול צריך הטפת דם ברית תלויה בשאלה אם הערלה שחייבה התורה להסיר זה דווקא מה שכיסה מתחילה את העטרה או גם מה שחזר לכסותה אח"כ, ולפי זה כותב שלהלכה אנו מסופקים בדבר זה ומשום כך גם בעור שחזר ונדבק לעטרה יש כאן ספק דאורייתא (אך כאמור לעיל, מסקנתו היא שיש להקל בזה משום שכך היא משמעות הפוסקים).

והנה **במתא דירושלים** כתב להוכיח מגמרא זו להיפך – מכך שהגמרא לא יישיבה שהברייטא מדברת במשוך שנדבק העור, מוכח שאם העור נדבק אינו נחשב למשוך אלא חייב למול מדאורייתא. והוסיף שם שאם גם כשהעור דבוק הרי הוא נחשב למשוך, א"כ מה מקשה הגמרא על דברי רב הונא שמשוך אסור בתרומה מברייטא שאומרת שמשוך מותר בתרומה? ניתן ליישב שרב הונא מדבר על משוך שנדבק והברייטא מדברת על משוך שלא נדבק? אלא בהכרח שאם העור נדבק אין זה נחשב משוך אלא חובה לתקן מדאורייתא. אמנם, כפי שהובא לעיל, מסקנת המתא דירושלים היא (בעקבות דברי הפוסקים) שאין לחלק בין משוך דבוק למשוך שאינו דבוק, ונראה שיש ליישב את קושייתו שהיה לגמרא פשוט שאין חילוק בין דבוק לשאינו דבוק ומשום כך לא יישיבה את דברי רב הונא בדרך זו (ויש להוסיף שרב

בציצין הדבוקים לעטרה הוא רק מדרבנן, ולא מדאורייתא³⁹.

הונא היקל בדבר אחד והחמיר בדבר אחר – היקל שמשוך חייב למול רק מדרבנן, והחמיר שאינו אוכל בתרומה. והגמרא הקשתה גם על קולתו וגם על חומרתו, ועל כל קושיא בפני עצמה כתבו האחרונים שהיה ניתן לכאורה ליומר שיש לחלק בין דבוק לשאינו דבוק, פעם לומר שרב הונא דיבר בדבוק ופעם לומר שרב הונא דיבר בשאינו דבוק. וא"כ נראה שרב הונא לא חילק בין דבוק לשאינו דבוק.

39. ר"י הגדול התייחס בפירושו למקרה שהעור דבוק, ולענ"ד מדבריו יש להוכיח שגם כאשר העור דבוק חיוב התיקון הוא מדרבנן:

בסיום דבריו (שהובאו לקמן בהערה 63) כתב ר"י הגדול:

"אבל, אם כשבודקין המילה רואין העור שהוא **דבוק לבשר** כל כך עד שאינו יכול להחזירו בשום ענין זה וודאי ערל גמור ולזה **לא יועיל** שום קשוי ואין לו תקנה אלא שצריך למולו שנית שנאמר המול ימול אפילו ד' וה' פעמים".

את דבריו אלו ניתן להבין בשתי אפשרויות ולפי שתיהן מוכח שגם כשהעור דבוק חיוב התיקון הוא מדרבנן:

א. ניתן להבין שהחילוק בין "נראה מהול" לבין "אינו נראה מהול" הוא האם העור דבוק בעטרה או לא – כאשר העור דבוק בעטרה "אין לו תקנה" וצריך למולו שנית, ואילו כאשר העור לא דבוק – תועיל לו התקנה של דחיקת העור לאחוריו. הסבר זה מסתדר היטב עם שיטתו כפי שביארנו לקמן (הערה 63) שהסיבה שאין צריך למולו שנית במקרה שנראה מהול היא "לפי שעתיד להגלות מאליו לאחר זמן" ושדחיקת העור היא בשביל שאכן העטרה תתגלה, ואם כן במקרה שהעור דבוק והעטרה לא עתידה להגלות לאחר זמן הרי חובה למולו באיזמל.

יש להקשות על הבנה זו שכן לפי זה הוא היה צריך להסביר ש"נראה מהול" היינו שהעור לא דבוק, ולא לכתוב "שנראית רוב העטרה".

ב. יותר נראה להסביר שהדיבוק אינו מגדיר האם הוא נראה מהול או לא, אלא שאם אינו נראה מהול בשעת קישוי, וגם העור דבוק, לא תועיל בדיקה בשעת קישוי אלא הרי זה נחשב לאינו נראה מהול ויש לתקנו על ידי איזמל (אמנם אם הפריד את הדיבוק נראה שיוזמה שתועיל בדיקה על ידי קישוי, וכל מה שדיבר זה דווקא במקרה שדבוק לגמרי).

כהבנה זו כתב **האבני נזר** (יו"ד שלז): "מה שהביא ראי" מר"י הגדול שאומר דכיון שדבוק אינו מועיל מה שמתקשה. אין ענין לכאן כלל. שר"י הגדול אמר דכיון שדבוק לא יועיל לו הקשוי לראות מהול עי"ז כמוכן. אבל לא לענין דינא שלא יועיל מקצת גילוי בשנמול פעם אחת כהוגן".

לפי ההבנה השניה – עולה להדיא מדברי ר"י הגדול שגם כשהעור דבוק, מכל מקום אם הוא נראה מהול אין צורך לתקנו על ידי חיתוך (ולשיטתו נראה מהול היינו רוב העטרה גלויה כפי שביארנו לעיל בהערה 24).

אך גם לפי ההבנה הראשונה, שכל מקרה שהעור דבוק הרי זה נקרא "אינו נראה מהול", מ"מ אין הוא כותב שבמקרה כזה חובת התיקון היא מדאורייתא, והמקור שהוא הביא לחובת התיקון במקרה כזה היא דרשת הפסוק "המל ימול" ודרשה זו מקורה ביבמות עב ע"א ושם אומרת הגמרא "הוא סבר מדקא נסיב לה הש"ס קרא, דאורייתא היא, ולא היא מדרבנן וקרא אסמכתא בעלמא".

אם נבאר כאפשרות זו בדברי ר"י הגדול, א"כ דברי ר"י הגדול הם שיטה אמצעית – חובת התיקון היא מדרבנן, מכל מקום תמיד ישנה חובה לתקן משום שזה מוגדר כאינו נראה מהול. אלא שכאמור, יותר נראה בדבריו כאפשרות השניה, וכפי שכתב בדעתו האבני נזר. אמנם לדברי ר"י הגדול הגדרת נראה מהול היא לחומרא יותר (כפי שהתבאר לעיל), וא"כ היה מקום לומר שבמקרה שהעור דבוק ומכסה את רוב העטרה ורק שליש נראה גלוי, אי אפשר להקל (אפילו לפי האפשרות הראשונה בהבנת דברי ר"י הגדול), שכן הסיבה שהקלנו כשהעור דבוק היא שיטת ר"י הגדול, והוא עצמו סבר שבמקרה כזה חובה לתקן מדין שאינו נראה מהול.

אך נראה שאף על פי כן יש להקל משתי סיבות:

א. הסיבה להקל בדבוק, אינה רק שיטת ר"י הגדול, אלא דברי אחרונים רבים שהקילו כך ממשעות הגמרא והפוסקים, ולא רק בהסתמך על דברי ר"י הגדול.

ו. אם בשעת המילה העטרה עתידה להתכסות על ידי עור הערלה

נחלקו האחרונים האם מילה כשרה גם כאשר לא חתכו את כל עור הערלה, וגילוי העטרה נעשה על ידי הפשלת חלק מעור הערלה יחד עם עור הפריעה: יש שכתבו שאין זה נחשב למילה אלא חובה לחתוך את כל עור הערלה⁴⁰, ויש שכתבו שאפשר למול בכה"ג⁴¹ (ראה מ"ש בזה בתחומין כך לגבי מילת תינוק עם היפוספדיאס).

המהר"ם שיק⁴² סובר שמילה כזו כשרה, אך הוא מסייג זאת בתנאי

ב. בגמרא בעירובין (ז ע"א) אמר רב שיזבי "כי לא עבדינן כחומרי דבי תרי היכא דסתר אהדרי... אבל היכא דלא סתרי אהדרי עבדינן", אמנם שם בגמרא נאמר גם יישוב אחר ולפיו אין הכרח לחלק בין היכא דסתר אהדרי להיכא דלא סתרי אהדרי, אך נראה שם בגמרא שהמסקנה כפי שאמר רב שיזבי, וכן מפורש בדברי הראשונים (רש"י בר"ה יד ע"ב ד"ה מקולי, בחולין מד ע"א ד"ה מחומרי, רשב"ם פסחים קא ע"א ד"ה והלכה כר"ש בגרירה, וכן היא משמעות תשובת הגאונים שהובאה באוצר הגאונים בחולין שם). וכן כתב להלכה הפרי מגדים (הנהגות הנשאל עם השואל סדר שלישי אות יא) בשם כנסת הגדולה "ויכולין אנו לפסוק כקולי דמר וקולי דמר היכא שאין סותרין זה לזה" (והארכנו בזה במקום אחר). וכאן (לפי ההבנה השניה בר"ה הגזר) אין קישור בין שיטת ר"י הגזר לגבי הגדרת נראה מהול, לבין דבריו שגם כאשר זה דבוק חיוב התיקון הוא מדרבנן, וא"כ ניתן לפסוק לקולא כדבריו, אף על פי שאין אנו נוקטים כחומרא שבדבריו.

40. כן כתבו החכמת אדם (כלל קמט סעיף יז) והחמודי דניאל שהובא בפתיח תשובה (סימן רסד ס"ק יג).

41. כן כתב בשו"ת דברי חיים (לה' חיים מצאנו יורה דעה חלק ב סימנים קיד-קיו).

42. ביו"ד סימן רמה כתב:

"אם נשתיירו ציצין מעור הערלה ותיקן זה ע"י הפריעה, שדחק את העור והחזירו למטה, והעטרה והחוט הכל נתגלה כראוי, נראה לכ"ע אין כאן ערלה ויצא ידי מילה כדלעיל. והנה כל זה אם נשאר כך אבל אם חזר למעלה וכסה את רוב העטרה כעובדא דנידון של חכמת אדם הנ"ל יש להסתפק לכאורה אי נימא כיון דיצא כדי מילה לפי הנראה וכמו שכתבתי למעלה א"כ דינו כתינוק שבשרו מדולדל המבואר שם ביו"ד סעי' ו' וסגי רק אם נראה מהול... או דלמא כיון דאותו עור עצמו שדחק למטה או עור הפריעה שהחזיר למטה חזר למעלה ואיגלאי מלתא למפרע דהיה עומד לחזור וכאלו לא נתגלה העטרה מעולם ולא קיים מעולם מצות מילה דכל העומד לחזור כחזור דמי, וא"כ בעינן תיקון גמור חתיכה ופריעה כדמעיכא עד שיתגלה החוט של העטרה. וכן נראה לפי ענ"ד עיקר דבכה"ג צריך תיקון עד שיתגלה חוט העטרה... דבכה"ג גם בשעת עשיה היה כערל וכן גם לא קרוא כה"ג משוך דזה ערלתו דמעיכא... וודאי בכה"ג אם חזר העור למעלה בין עור הפריעה או עור הערלה, חזר ונעור, ודינו כמו מעיקרא ואפילו כבר היה פעם אחד כראוי וכהוגן מ"מ אם חזר וניעור צריך תיקון כדמעיכא – בעור הפריעה לפרוע ואם הוא בעור הערלה לדעת החכמת אדם צריך לחתוך חיתוך כראוי ולדעת מרן זצ"ל סגי ג"כ בדחיקת העור למטה עד אשר יתגלה חוט העטרה...

אמנם כל זה אם העור בין של פריעה ובין של ערלה חזר למעלה כמו שהיה מעיקרא אבל אם העור שהוחזר ושנפרע למטה קצותיו נשארו מתחתיו כמו שנעשה בשעת מילה... נעשה עור דלמטה מדולדל ורפוי ונתהפך מלמטה ומכסה מקצת העטרה אבל קצות העור של הערלה והפריעה נשארו למטה מן החוט כראוי... ובזה נראה דהוי בכלל קטן מסורבל".

ובסימן רמו כתב:

"אבל אם נמשך העור שלמעלה מן הערלה אלא שנדחק למטה ושוב חזר למעלה וא"כ איגלאי מלתא למפרע שמה שדחק למטה לא היה עומד להתקיים וכאלו לא היה שם למטה – נ"ל מלשון המשנה והפוסקים דבכה"ג צריך תיקון מה"ת".

והנה בסימן רמב כתב המהר"ם שיק שאין לחשוש שהמילה לא נעשתה כהלכתה, וסומך על רוב מצויים אצל מילה, ויש שהקשה שדברים אלו סותרים את דבריו הנ"ל (שו"ת עטרת

שבשעת המילה לא היה העור עתיד לחזור ולכסות את העטרה, אך אם בשעת המילה עצמה היה עתיד העור לחזור ולכסות את העטרה, הרי שלא התקיימה מצוות מילה מדאורייתא, ואין דינו כדין קטן המסורבל בבשר, אלא כדין ערל מדאורייתא.⁴³ וכן כתבו פוסקים נוספים.⁴⁴

משה יו"ד ח"ב סימן קצו, אך בשו"ת **מהר"ם בריסק** (סימן קמד) כתב שדברי המהר"ם שיק בסימן רמב מיירי במקרה שהחזרה לא הייתה מחמת התרשלות המוחל, ויש סיבה שמחמתה חזר העור, ומה שכתב בסימנים רמה-רמו זה כאשר העור חזר בלא סיבה.

מהר"ם שיק הביא כמה ראיות לדבריו:

א. במשנה (קלג ע"א) מבואר שצריך לעשות חלוק, וביאר רש"י שמטרתו של החלוק היא "כדי שלא יחזור העור לכסות את הגיד", וא"כ דאפילו אי חזר אין כאן ערלה מן התורה ואין מחללין שבת עליה, וכ"ש דאין מחללין לעשות חלוק שלא תחזור, אלא וודאי דאם חזר הו"ל ערל.

ב. המשנה והברייתא והגמרא דיברו על בעל בשר "ולא קמ"ל רבוחא טפי אם חזר העור למעלה אם נראה מהול אין צריך לתקנו, וכוחא דהיתרא עדיף ליה, אלא וודאי בכה"ג... חזר וניעור ודינו כמו מעיקרא" (בשו"ת **אמרי יוסף** הנ"ל כתב שזה דקדוק נכון ומחמת זה פסק בדברי המהר"ם שיק).

ג. לפני כן כתב מהר"ם שיק בטעם הדבר שזה משום ש"איגלאי מילתא למפרע דהיה עומד לחזור וכאילו לא נתגלה העטרה מעולם, ולא קיים מעולם מצוות מילה, דכל העומד לחזור כחזור דמי". **מהרש"ם** (ח"א סימן כז) הוסיף מקור שיש להחמיר משום שמתברר למפרע שאין זה נחשב למילה "ונ"ל ראי' לזה מהא דכסהו ונתגלה, שפסק **התב"ש** סק"ח, דאם מתחלה היה עומד להתגלות, חייב לכסותו, והביא רא"י **מהר"א ורשב"א** ובחיבורי **דעת** שם סק"א הוכחתי כן, מדברי הגאון וא"ע"ש, וה"נ בנ"ד.

האחרונים פקפקו על ראיות אלו:

א. על ראיתו של מהר"ם שיק מהצורך לעשות חלוק שאלו בשו"ת **אמרי יוסף** (ח"ב סימן כ) ובשו"ת **חזון נחום** (ח"א סימן פ) שעשיית החלוק אינה לצורך מצוות המילה אלא למנוע מסכנה (והוכיח כן האמרי יוסף מדברי המאירי והרמב"ן).

ובשו"ת **צור יעקב** (סימן קמט) יישב את דברי מהר"ם שיק שמה שכתבו הראשונים שזה משום סכנה היינו משום שהעור יחזור לכסות את העטרה ויהיה צריך לתקן על ידי חיתוך וזהו הסכנה, שאם לא כן איזו סכנה יש בחלוק זה? וכעין זה העלה כאפשרות בשו"ת **שאל שאל** (יו"ד קנו ס"ק יח).

לענ"ד נראה שאין הכרח מדברי המאירי והרמב"ן שהחלוק עניינו הוא משום סכנה ולא בשביל שלא יחזור העור לכסות את הגיד, שכן כתב **המאירי** (שבת קלג ע"א) בביאור החלוק: "והוא שהיו עושים דמות חלוק קצר וצר כשיעור העטרה ומלבישים את ראש הגיד שלא יחזור העור ויכסה את הגיד, ואסור לעשותו לכתחלה בשבת שזהו תקון כלי, וסכנה אין כאן שאפשר בסמרטוט שיהא כורכו על המילה". מבואר מדברי המאירי שמטרת החלוק הוא בשביל שלא יחזור העור, ואף אם לא עושים אותו אין חשש של סכנה משום שאפשר על ידי סמרטוט, וניתן לבאר בדברי המאירי שהחלוק מטרתו היא כפולה – גם על מנת למנוע את חזרת העור וגם למנוע סכנה, ואף אם לא עושים את החלוק, מ"מ את הסכנה ניתן למנוע על ידי הסמרטוט, ואין הכרח שהסכנה היא משום חזרת העור, אלא ניתן לבאר שהסכנה היא משום זיהום או איבוד דם, ודבר זה נמנע על ידי סמרטוט, אך מכל מקום הסמרטוט אינו מספיק בשביל למנוע את חזרת העור, ומשום כך לכתחילה עושים חלוק ולא סמרטוט (וברש"ש שם כתב שאפילו סמרטוט הוא לצורך מילה ולא לצורך רפואה ושלא כדברי המאירי), גם דברי הרמב"ן (קלד ע"ב, הובא בר"ן על הרי"ף בדף נג ע"א) מיירי לגבי הסמרטוט ולא לגבי החלוק, וניתן לבאר את דבריו כמו שכתבנו בדברי המאירי.

ובשו"ת **שאל שאל** (יו"ד קנו ס"ק יח) הקשה על הוכחה זו, שהרי כל דברי מהר"ם שיק זה דווקא במקרה שלא חתכו את כל עור הערלה, ואילו במשנה משמע שעושים חלוק בכל מילה, וא"כ מוכח שמטרת החלוק אינה לצורך זה.

וכתב שם שלפי דברי מהר"ם שיק בסימן רמה שכן הדין גם בעור הפריעה, מובנת הוכחתו – שכן המשנה מדברת על הצורך בחלוק בשביל עור הפריעה, אך לפי דבריו בסימן רמו

שבעור הפריעה לא נאמר דין זה, יש להקשות על ההוכחה שכתב, וביאר גם הוא שמטרת החלוקה היא משום סכנה וכדברי המאירי (וכעין זה כתב גם בשו"ת **אמרי יוסף** הנ"ל).

מה שכתב **השאל שאל** שמטרת החלוקה היא עבור עור הפריעה, כן כתב כבר הריב"ן (**בשיטת הקדמונים** שבת קלג ע"ב): "חלוקה – בגד העשוי לכך שכורכין על המילה שלא תחזור הפריעה במקום החתיכה ולא יראה מהול". ולפי מה שיישבנו לקמן (סעיף ז) את הסתירה בדברי המהר"ם שיק, דברים אלו מסתדרים היטב עם דברי הריב"ן.

ולענ"ד נראה מדברי רש"י (וראשונים נוספים) שהחלוקה לא היה כלל על גבי מקום החתך אלא על גבי העטרה – שכן כתב רש"י (קלג ע"א): "חלוקה – כעין כיס דחוק היו עושין ומלבישים את ראש הגיד עד העטרה וקושרים שם, כדי שלא יחזור העור לכסות את הגיד". לפי רש"י העטרה היא מה שאנו קוראים נזר העטרה, וא"כ מה שכתב שמכסים "ראש הגיד עד העטרה" היינו את מה שאנו קוראים עטרה. החלוקה אינו התחבשות, שהרי שם במשנה מוזכר בנפרד אספלנית וחלוקה, וא"כ נראה שהאספלנית הייתה מונחת על גבי מקום הפצע, ואילו החלוקה היה מונח על העטרה, על מנת שעור הפריעה לא יחזור ויכסה את העטרה, וכמו שביאר המהר"ם שיק.

ב. את הראיה השניה, שהמשנה דיברה רק על בעל בשר ולא על מקרה שחזר העור דחה בשו"ת **חזון נחום** (ח"א סימן פ) בשתי אפשרויות:

1. לפי דברי הש"ך ב**נקודות הכסף** בדעת רש"י (הובא לקמן בהערה 114) המדובר כאן הוא על עור שמכסה מיד בתוך המילה וא"כ לא שייך לדבר כלל על עור שחזר לאחר זמן.
2. מכיוון שעושים חלוקה, א"כ לא שכיח שיחזור העור והמשנה דיברה על דבר שכיח ולא על דבר שאינו שכיח.

בשו"ת **צור יעקב** דחה הוכחה זו, שהמשנה לא הוצרכה לומר שבמקרה שהעור חזר ונראה מהול אינו צריך תיקון, אלא להשמיע לנו את החידוש היותר גדול שאפילו אם רק הסתרבל מ"מ צריך תיקון אם אינו נראה מהול.

ג. בשו"ת **צור יעקב** כתב שאין הלכה כר"ש שכל העומד לחזור כחזור דמי (וציין לדברי **הב"ש** באבה"ז סימן קכד ס"ק ב) אך את הוכחת המהרש"ם קיבל הצור יעקב.

ובאבני נזר (יו"ד שלה אות ו והלאה) דן האם שייך לומר שמכיוון שהיה עתיד להתכסות אין להחשיב אותו כלל כמגולה וכתב כמה הוכחות מכמה סוגיות לדבר זה ודן בהם, ומחלק שם בין דבר שהמצווה היא בתוצאה לבין דבר שהמצווה היא במעשה, ומכיוון שמשוך אינו צריך למול מן התורה, מוכח שהמצווה במילה היא במעשה ומשום כך לא איכפת לן מה שיהיה אח"כ, ועל מה שכתב המהרש"ם להוכיח מדברי התב"ש לגבי כיסוי הדם כתב האבני נזר: "דבדום מה שא"צ לחזור ולכסות משום שאין החיוב רק פעם אחת. אבל אין מצוותו עליו אח"כ בשעה שנתגלה, ע"כ שפיר אמרנו כיון שסופו ליגלות גם עכשיו כמגולה ולא קיים המצוה. אבל במילה דמשוך כשר ואוכל בתרומה וקדשים מדאורייתא וחשיב גם אח"כ מהול. ועיין בשו"ת **מהר"ח** א"ז סי' י"א דמצוות מילה בכל שעה ושעה ולא בשעת מילה לבד. ומדמשוך כשר ע"כ דגם אח"כ חשיב מהול וכאילו מגולה העטרה ע"כ לא שייך לפסול בשעת מילה משום סופו דגם סופו להיות מהול", ועיין עוד בדבריו שם.

44. בשו"ת **מהרש"ם** ח"א סימן כז כתב:

"ומ"מ לדינא י"ל כדברי ר"מ שיק הנ"ל, דחיתוך לאו דוקא, ואורחא דמלתא נקט".

וחזר על זה בח"ו סימן קח:

"אבל מ"ש ר"מ דבנ"ד איכא עוד ספק שמא ניתקן ע"י הפריעה והביא משו"ת **נפש חי** סי' ע"ד שחולק ע"ד החכ"א, הנה גם בשו"ת **דברי חיים** מס"י קי"ד עד סי' קי"ח האריך לדחות דברי החכ"א, וגם אני הארכתי בזה בתשו' א' להרב אבד"ק ואסלויא במדינת רומניא, אך **דיש לפקפק דחה דוקא היכי דבשעת הפריעה הי' עומד להיות מתוקן ומגולה שלא לחזור ולכסות העטרה אלא שע"י סיבה חזר ונמשך י"ל דמהני, אבל הכא שהגיד הי' עומד מתחלה לחזור ולהתכסות ע"י שקיעתו בכיס ולא נחתך כל העור של הערלה א"כ גם בשעת תיקון שע"י הפריעה הי' עומד ליסתר א"כ מעיקרא לא ניתקן וכמ"ש בה"ג בתב"ש סי' כ"ח סק"ח בשם כמ"פ דאף דבכסהו ונתגלה פטור מלכסותו מ"מ אם מתחלה הי' עומד להתגלות חייב לכסותו, ובדע"ת סק"א הבאתי רא' לזה, ועי' בה"ג בתוס' עירובין ס"ה ע"ב ד"ה דאתא נכרי וכו' וברמ"א אור"ח סי' שס"ה ס"ז, (ועתוס' ערכין ל"ד ע"א ד"ה הן ומגרשיהן וכו', אבל י"ל דשא"ה דמתחילה נעשה החומה שלא כדין)".**

ובח"ה סימן נג ציין לדברי המהר"ם שיק.

יש מהאחרונים שנראה מדבריהם שאפילו במקרה שעתיד היה להתכנסות בשעת המילה יש להקל⁴⁵.

בשו"ת **נפש חיה** יו"ד סוף סימן עג כתב בשם חותנו (ר' יהושע מקוטנא בעל הישועות מלכו): "דאף שאינו מכסה בשעת המילה העטרה מ"מ אם תיכף נימול על אופן זה שעתיד לחזור ולכסות את העטרה אף שלא יהיה דבוק ומחובר לעטרה כיון שרק יכסה למעלה שלא יהיה ניכר העטרה לא מהני אף שמתחלה לא הוי מכסה כיון שעתיד תיכף בשעת מילה לחזור ולכסות לא מהני. עוד הוסיף לומר דאף שחוט המקיף מגולה לא מהני עד שיהיה מגולה כל העומק מהחוט עד למטה".

ובאות שלום (רסד ס"ק ט"ב) הביא את דברי הנפש חיה האלו (ואת הפקפוק בדברי חותנו) וכתב שדברי ר' יהושע מקוטנא מסתברים ונכונים כפשוטן (וכתב כן אף לגבי עור הפריעה). גם בשו"ת **צור יעקב** (סימן קמט) פסק כדברי מהר"ם שיק, ודחה את דברי השואל שרצה לומר שלפי דעת הדברי חיים יהיה כשר בכח"ג.

בשו"ת **ערוגת הברוש** (יו"ד סימן רכב) הביא את מחלוקת הדברי חיים והחכמת אדם והביא את דברי מהר"ם שיק ופסק כמותו אף על פי שמפקפק על הוכחותיו, ואומר שכך היא גם כוונת הדברי חיים, ושכן עשה למעשה כמה פעמים שאם העטרה מכוסה לאחר המילה חובה לתקן, וכותב שלא שייך בזה רוב מומחים, וגם לא עדות של המוהל שבשעת המילה כל העטרה הייתה מגולה משום שאי אפשר לדעת בשעת המילה שתתכסה (ובדבר זה נראה שיש מן האחרונים שחלקו וסברו שאפשר לדעת ושייך בזה רוב מוהלים מומחים).

⁴⁵ **באבני נזר** (יורה דעה שלה ו-י) כתב:

"ומה שחשש רמ"מ מחמת שאומרים שזה בא מחמת שאין קורעין כל עור הפריעה רק שמסירים אותו למטה וממילא חוזר ומכסה וכל שעתיד לבא ממילא כאילו כבר נעשה... נראה דלא דמי לנ"ד... עכשיו אין כאן ערלה ומשום אח"כ תהי' ערלה אין לאסור עכשיו... ועוד דהתינח אם הי' הדין משוך פסול מה"ת. וכיון שסופו לפסול גם עכשיו פסול. אבל כיון דקי"ל משוך מדאורייתא כשר. א"כ גם אח"כ יהי' חשיב מהול ואין כאן סופו להיות ערל... מ"מ סוף דבר לדינא נראה דא"צ למול שנית. אך יען שהוא איסור חמור ואיסור עולם. לא רצינו לסמוך על לבדי. ואם יסכים עוד רב מפורסם בהוראה וגם כבודו אשר אליו ההוראה מסורה מטינא שיבא מכשורא".

אף על פי שהאבני נזר כתב את דבריו לגבי עור הפריעה, מ"מ אם במקרה של המהר"ם שיק היה סובר האבני נזר שיש להחמיר, היה צריך לכתוב שיש סיבה אחרת להחמיר, שהרי האבני נזר דיבר על מקרה שלא היה ברור מה נעשה בשעת המילה, וא"כ נראה שאין הוא מודה לדברי המהר"ם שיק, ובפרט שהסברות שכתב האבני נזר נכונות בשביל לדחות את דברי המהר"ם שיק כמו שנכונות כדי לדחות את החשש שהעלה האבני נזר (ולולי דמיספינא אמינא שישנה ט"ס בדברי האבני נזר ובמקום "שזה בא מחמת שאין קורעין כל עור הפריעה רק שמסירים אותו למטה" צ"ל "שזה בא מחמת שאין קורעין כל עור הערלה רק שמסירים אותו למטה" וכוונתו למקרה שכתב המהר"ם שיק, שהרי לגבי עור הפריעה לא היה צריך האבני נזר לכתוב בלשון זו, שמשמע שהדבר נעשה שלא כפי שהיה צריך לעשות, והרי כן הדין שצריך להיות בעור הפריעה).

גם בשו"ת **צור יעקב** הנ"ל הביא את **האבני נזר** כחולק על **המהר"ם שיק** (ושם כתב שאף שיש לדחות קצת דבריו אפשר לצרפו לסניף במקרים מסויימים, וכפי שהבאתי לעיל).

בשו"ת **משנה הלכות** חלק יג סימן קפ כתב בשם **חלקת השדה** שחלק על המהר"ם שיק (המשנה הלכות שם כתב שיש להוכיח כדברי המהר"ם שיק מדברי המנהיג, ולדידי צ"ע אם אכן יש ראייה מהמנהיג לכך ויש לעיין, וראה מה שכתבתי על דברי המנהיג לגבי קריעת עור הפריעה).

גם בשו"ת **חזון נחום** חלק א סימן פ מפקפק בדברי המהר"ם שיק (ודקדק כן גם מדברי **המהרי"ל** המובאים לקמן ואיני יודע היכן ראה שם שאין חיוב מן התורה, ועוד ששם מיידי על עור הפריעה ובדברי מהר"ם שיק לא ברור שאמר זאת גם לגבי עור הפריעה).

מדברי פוסקים נוספים ניתן להבין שחלקו על דברי המהר"ם שיק:

הש"ך (**בנקודות הכסף** יובא לקמן בהערה 114) מבאר בדעת רש"י שהמשנה שאמרה שצריך לתקן באיזמל מדברת על מקרה שבשעת המילה מכסה העור (שאינו מעור הערלה) את העטרה, ומוכח שאפילו במקרה שהעור חוזר מיד ומכסה את העטרה חובת התיקון היא מדרבנן ולא מדאורייתא וכן כתב **היד הקטנה** (הלכות מילה מנחת עני אות נה) על פי דברי

להלכה נראה שאין להקל יותר מדברי המהר"ם שיק, שהרי כפי שהובא לעיל, יש מן הפוסקים שסוברים שבכל מקרה שלא חתכו את כל עור הערלה אין זו מילה כהלכתה אפילו כשלא היה עתיד לכסות מיד, וכ"ש בכה"ג.

אך גם מהר"ם שיק הקל במקרה שהעור מחובר למקום אליו רגיל להיות מחובר העור במי שנימול כהלכתו, והחמיר רק כאשר העור חזר

הש"ך, ש"בדיעבד אם לא תיקנה בשעת המילה והרי אח"כ... נראה כך כאילו אינו נימול, הרי באמת אם נראה מהול קצת בעת הקישוי אף רק כמו שליש העטרה תו אין צריך לתקן בסכין רק בידים... אבל באי אפשר לתקנו בידים תו אין צריך לחתוך ולקצוץ שם כלום". ויש לעיין בדברי הש"ך שהרי וודאי שהמדובר הוא כאשר עור הערלה נחתך במילואו, וא"כ כיצד יתכן שבשעת מילה חוזר העור לכסות את העטרה אם אין עור של הערלה? ואם מיירי שלאחר זמן גדל עור ומסתרבל הילד בבשר מובן הדבר, אך הש"ך מדבר שבשעת המילה עצמה חוזר העור וחופה את הבשר? וא"כ במה מיירי?

אם נאמר שהמדובר הוא על עור הפריעה מיושבים הדברים, אך אם נאמר שהמדובר הוא על עור הערלה לכאורה אין הבנה לדברי הש"ך, אלא שלפי שיטת הש"ך שם ששיעור הערלה הוא בשעת קישוי ולא באבר רך, א"כ יש לבאר שכוונתו היא שחתכו את הערלה לפי מצב האבר בקישוי, ומיד חזר העור ומכסה את העטרה כשהאבר רך, ולפי זה היה מקום לומר שדין זה של הש"ך הוא רק לשיטתו, אבל לדין שפוסקים שמשערים את הערלה באבר רך ולא בקישוי (כפי שפסק החת"ס סימן רמח והמשנ"ב סימן שלא ס"ק טו) אין מקום לדינו של הש"ך.

כמו כן אין הכרח מדברי הש"ך שכך הדין כאשר לא חתך את כל עור הערלה (ומדברי יד הקטנה שם נראה שמסתפק בדבר זה ומגדיר זאת כספק דאורייתא, למרות שהביא את דברי הש"ך האלו).

בסדור **דרך החיים** (דיני מילה ס"ק ג) כתב את דיני המסורבל בבשר וכתב בדבריו שם "וכן אם תיכף אחר שנימול כהוגן נמשך העור למעלה ונתדבק שם היטב על העטרה אם נראה רק מיעוט העטרה מגולה סגי ואין צריך למולו שנית", מדבריו אלו משמע שלא כדברי מהר"ם שיק, ונראה שמקורו מדברי הש"ך בנקודות הכסף שהובא לעיל. וא"כ ניתן לדחות כפי שדחינו את ההוכחה מדברי הש"ך, כמו כן אולי מה שכתב דרך החיים "נימול כהוגן" כוונתו שחתכו את כל עור הערלה וכדברי החכמת אדם, ואין ראיה מדבריו למקרה שלא חתכו את כל העור.

בנפש חיה לאחר שהביא את דברי חותנו כתב שיש לדון על כך. ובתשובתו של הנפש חיה אל הברכת חיים (נדפסה ב**ברכת חיים** סימן פז ד"ה ולענין וד"ה אך) כתב להקל בזה. בשו"ת **עטרת משה** (לר' משה נתן נטע למברג, יו"ד ח"ב סימן קצז) מבין שהדברי חיים חולק על המהר"ם שיק, וכתב שהמהר"ם שיק עצמו בסימן רמב נוקט כמו הדברי חיים (ועיין לעיל שהבאנו מדברי האחרונים שכתבו שאף הדברי חיים מודה לדברי המהר"ם שיק, וכן הבאנו משו"ת **מהר"ם בריסק** שעמד על הסתירה בין דברי המהר"ם שיק בסימן רמה לסימן רמב ומיישב אותה ולא כשיטת העטרת משה שהמהר"ם שיק חזר בו).

אולי ניתן לומר שאף דעת **המשנ"ב** היא שאף אם העור היה עתיד לחזר כבר בשעת המילה התיקון הוא רק מדרבנן. שכן כתב (סימן שלא ס"ח ס"ק כח) בביאור החלוק: "כעין כיס דחוק שעושים ומכסים ראש הגיד עד העטרה וקושר שם שלא יחזור העור לכסות הגיד". ובביאור הלכה (ד"ה "חלוק") כתב: "עיין במ"ב והוא מרש"י והעתיקו במ"א ולפ"ז אינו בכלל סכנה בחסרון החלוק רק שיצטרך עי"ז למולו פעם שנית **מדרבנן**". מדבריו עולה שאם לא שמם חלוק החיוב לתקן הוא רק מדרבנן, ולא כפי שכתב מהר"ם שיק שבכה"ג החיוב הוא מדאורייתא. אך יתכן שאין להוכיח מדברי המשנ"ב האלו שכן הוא לא בא להכריע בנושא, אלא רק ביאר דרך אגב את דברי רש"י, כמו כן אולי דבריו הם רק במקרה שחתכו את כל עור הערלה.

לפי מה שהובא לעיל מה**ברכת חיים**, אם על ידי החלוק היה העור עתיד להשאר למטה, ורק מחמת שלא שמו חלוק עלה העור, יורה גם המהר"ם שיק, וא"כ אין הוכחה מדברי המשנ"ב האלו.

למקומו כפי שהיה לפני המילה⁴⁶, וצריך ביאור באיזה מקרה אמר מהר"ם שיק שחייב תיקונו מהתורה ומתי לא⁴⁷.

יש מן האחרונים שהוסיפו שיש להקל במקרים של ספק האם בשעת המילה עצמה כבר היה דבר זה עתיד להיות, אך יש שפקפקו בזה⁴⁸. מדברי הפוסקים נראה שמקרים של חיתוך חלקי של עור הערלה היו

46. זו לשון מהר"ם שיק (סימן רמה והביאו גם מהרש"ם): "אמנם כל זה אם העור... חזר למעלה כמו שהיה מעיקרא, אבל אם העור שהוחזר ושנפרע למטה קצותיו נשארו מתחתיו כמו שנעשה בשעת מילה, אלא שעל ידי שהיה החיתוך קטן ונדחק העור למטה, ע"ז יש למטה הרבה מהעור, וע"ז נעשה העור מדולדל ורפוי, ונתהפך מלמטה ומכסה מקצת העטרה, אבל קצות העור של הערלה והפריעה נשארו למטה מן החוט כראוי, א"כ הרי כבר קיים פעם אחת מצות מילה כדלעיל, ובוה נראה דהוי בכלל קטן המסורבל".

בטעם דברים אלו כתב בשו"ת חזון נחום (ח"א סימן פ אות יג): "ונראה סברתו דרך בחזר הכל למקומו הראשון אמרי" שאגל"מ שהי' עומד לכך וכה"ג דאמר בשבת (ל"א) אליבא דר' יוסי דבעי סותר ע"מ לבנות במקומו דוקא משא"כ בכה"ג שער הערלה לא נמשך עד למעלה כמקדם לש"ל דאגל"מ שהי' המילה ע"י לחזור ולכסות ע"י כל העומד כיון דהוי שלא במקומו".

47. באמרי יוסף (ח"ב סימן כ) כתב "וצ"ע להבין חילוקו". בדברי החזון נחום (ח"א סימן פ אות יג) משמע שהבין שכוונת מהר"ם שיק היא דווקא כאשר העור מכסה את כל העטרה ולא כאשר הוא מכסה חלק מועט מן העטרה שכן כתב החזון נחום: "לפי ציור השאלה לא חזר ונמשך העור עד למעלה לכסות את הבשר שבחוט העטרה רק שהגיע העור לכסות את החוט הגבוה א"כ הרי לא שב למקומו הראשון ובכה"ג גם למהר"ם שיק א"צ למולו כ"א משום מראית עין". לענ"ד בדברי המהר"ם שיק לא משמע שהחילוק הוא בין כיסוי של חלק מן העטרה לכיסוי של כל העטרה, אלא באופן בו מונח העור על העטרה (אכן דברי החזון נחום יכולים להתאים במציאות לביאורנו לקמן בדעת המהר"ם שיק).

בשאל שאל (סימן קנו אות כא) נראה שמבין את דברי המהר"ם שיק שהחילוק הוא בין מקרה שהעור דבוק לעטרה למקרה שהעור אינו דבוק לעטרה, אך לענ"ד דברים אלו קשים שכן גם בערל גמור אין הערלה דבוקה לעטרה (אמנם בקטן פעמים רבות היא דבוקה). ועיין עוד במה שכתבנו לקמן (סעיף ז) לבאר דבריו לגבי עור הפריעה.

48. מהרש"ם (ח"א סימן כז) כתב אחרי שהביא את דברי המהר"ם שיק: "וגם אם א"א להבחין אם עבר זמן אחר שנתרפא וראו שהיה נימול בהתגלות העטרה, ואח"כ חזר ונתכסה, דמוכח שכבר נימול באותה שעה כהוגן, אמאי נחזיק ריעותא למפרע שהיה עומד מתחלה, לכך יש לדמותו גם כן לקטן המסורבל".

אמנם מדברי היד הקטנה שהובא לעיל נראה שאפילו אם יש ספק יש להחמיר. גם בשו"ת צור יעקב (סימן קמט) כתב "אפילו בלא היה עומד תיכף לחזור, מ"מ למיחש מיהא בעינן אולי היה עומד לחזור, ובוודאי כשאפשר לתקן בקל צריך לתקן כמ"ש הרמ"א למשוך העור למטה" אך במקרה שאי אפשר לעשות זאת הביא את דברי מהרש"ם שאין להחזיק ריעותא למפרע. וצירף לכך את שיטת האבני נור (סימן שלה) "אף שיש לדחות קצת דבריו... יש לצרף דבריו לסניף למ"ש".

קולא נוספת מוזכרת בשו"ת ברכת חיים (סימן פח ד"ה אלא די"ל) שאם היה ניתן על ידי חלוק לדאוג שלא תעלה הערלה, אך לא שמו חלוק ועלתה הערלה אין זה נחשב לאיגלאי מילתא שלא היתה כהלכתה, ועיי"ש עוד בסימן צא ס"ק מו-מו, וכן משמע מדברי השאל שאל שהובא בהערה 43, אמנם לכאורה מדברי מהר"ם שיק נראה שאין זה מועיל, שהרי הוא מוכיח מכך שצריך לעשות חלוק ומדקדק שאם לא היו עושים חלוק היה צריך לתקן מן התורה. כמו כן לפי מה שהובא לעיל מדברי הריב"ן שמטרת החלוק היא בשביל עור הפריעה, א"כ גם אם נקבל את דרכו של הברכת חיים, מ"מ אין ללמוד מזה אלא לגבי עור הפריעה ולא לגבי עור הערלה, שלא עליו דיברה הגמרא.

מצויים, אך כיום אין זה מצוי כל כך מכיוון שכיום המילה נעשית תוך שימוש במגן שמאפשר למוהל לחתוך שיעור גדול מעור הערלה בלא חשש שיפגע בגוף האבר.

כאמור, דין זה הוא רק כאשר לא חתכו את כל עור הערלה⁴⁹, אך במקרה שחתכו את כל עור הערלה, אף אם כעת ישנו עור שמכסה את העטרה, ודבר זה היה עתיד להיות מחמת המילה, ולא נוצר מחמת סרבול הבשר וכדומה, אין דינו כערל אלא כמסורבל בבשר.

ז. אם בשעת המילה העטרה עתידה להתכסות על ידי עור הפריעה

גם כאשר הכיסוי על העטרה נגרם מחמת עור הפריעה (מקרים ב ו, בהקדמה) צריך לחזור ולתקן אותו, ונראה שגם בו נאמרו כל הדינים שנאמרו לעיל⁵⁰.

כפי שזכר לעיל, כאשר בשעת המילה הייתה עתידה העטרה להתכסות יש שהחמירו שחיוב התיקון הוא מדאורייתא (וא"כ אין בו את כל הקולות שהוזכרו לעיל).

באחת מתשובותיו (סימן רמה) כתב מהר"ם שיק דין זה גם לגבי עור הפריעה⁵¹, ולפי זה לכאורה היה נראה שאם נשאר הרבה מעור הפריעה, ולא היה לו מקום "לנוח" על האבר, ומחמת זה מכסה עור הפריעה לאחר זמן את העטרה (מקרה ג בהקדמה) – אין לו את הקולות של קטן המסורבל וחובה לתקן זאת מדאורייתא.

אך בתשובה אחרת (סימן רמו) כתב מהר"ם שיק שעור הפריעה שחזר לכסות אין דינו כערל מן התורה⁵², ונחלקו האחרונים בדבר זה, יש שכתבו

49. זהו המקרה עליו דיבר המהר"ם שיק (וכן בשו"ת מהר"ם בריסק סימן קמד, ושו"ת אמרי יושר ח"ב סימן כ, ושו"ת ערוגת הבושם יו"ד רכב ושו"ת נפש חיה, וכן כתב ביד צחק ח"ב סימן קנא שמהר"ם שיק מייירי רק בכה"ג).

50. כן משמע מכך שלא חילקו בדבר זה, וכן משמע מדברי המהר"ל (הלכות מילה כג) שכתב: "מעשה קדם מהר"י סג"ל בנער בן שנה, שנחזרה העור של הפריעה וכסה את רוב הגיד, והראוהו למהר"י סג"ל ואמר מתירא אני להפריעו שנית. וחפשו כמה צדדין להחזיר הפריעה אחורנית למקומה ולא יכולו, עד שאיקלע שם מהר"ר זמלין ס"ל שהיה מוהל אומן ומובהק והיה ממשמש בגיד ופתאום חזרה הפריעה למקומה. ואמר מהר"י סג"ל לכך יש להזהיר הנשים שמרחיצין הנערים אחר המילה, יהיו מהדקין בכל פעם ופעם הפריעה אחורית עד שתתפא המילה כדי שלא תחזור לפניה ותכסה הגיד".

51. לשונו הובאה לעיל בהערה 42 ושם כתב כמה פעמים שכך הדין גם בפריעה.

52. בתשובה רמו (בהמשך לדבריו שהובאו לעיל בהערה 42) כתב: "וכל זה בעור הערלה אבל בעור הפריעה שאין צריך לחתוך אלא שפורעים אותו ומושכין אותו למטה, א"כ עשה כדין וכדת, בכה"ג נראה דאם נמשך אח"כ למעלה צריך רק תיקון מדרבנן".

53. בתולדות שמואל (מצוה ב סימן ה ס"ק ג, אמנם שם ציין סימן רמו ורמז, ונ"ל שזו טעות סופר) נשאר בצ"ע על סתירה זו. בשו"ת אמרי יושר (ח"ב סימן כ) כתב שראיית המהר"ש שיק מכך שהמשנה כתבה את התיקון מדרבנן רק בבעל בשר ולא במקרה שהעור חזר וכסה, היא ראייה נכונה, ושלפי ראייה זו אין מקום לחלק בין עור הערלה לעור הפריעה ומשום כך מסקנתו היא שבמקום שאין סכנה והדבר ברור שהעור חזר, צריך תיקון באיזמל, בין בעור הערלה ובין בעור הפריעה, ואילו במקום שאין הדבר ברור שהעור חזר יש לדחוק את העור לאחוריו.

להחמיר גם בעור הפריעה⁵³, ויש שכתבו שאין להחמיר בעור הפריעה⁵⁴. לעיל הובא שמהר"ם שיק כתב שהחיוב לתקן מדאורייתא הוא דווקא אם "חזר למעלה כמו שהיה מעיקרא", וכתבנו שיש להסתפק בביאור דבריו. לגבי עור הפריעה דבריו מובנים יותר⁵⁵ – אם הוא מונח כלפי הגוף ומחובר שם⁵⁶ (מקרה ג בהקדמה) הרי שאין הוא נחשב לערל, אך אם הוא מונח על

54. בשו"ת מהר"ם בריסק (יו"ד ח"א סימן קמד) חילק בין עור הערלה לעור הפריעה על פי דברי מהר"ם שיק בסימן רמו ולא כתב כלל שישנה סתירה לכך מסימן רמה (ורק דן מדברי מהר"ם שיק בסימן רמב מדין רוב מצויין אצל מילה מומחים ויישב סתירה בין תשובות אלו).

וב"שאל שאל" (יו"ד קנח) כתב שהעיקר כתשובה רמו שנכתבה בזקנותו, וביאר בטעם הדבר שמכיוון שבכל התינוקות עושים את הפריעה בלי חיתוך ואין זה חזון, משום ששמים חלוק, א"כ אם חזר עור זה אין זה מחמת שלא מלו כראוי ולא אומרים בזה איגלאי מילתא למפרע שלא מל כראוי, אלא אומרים שזה נעשה מחמת שלא הקפידו להדק את עור הפריעה לאחר (ומדבריו עולה שאם חזרת העור הייתה מחמת שלא הדקו אותה כראוי אין זה חסרון, וכמו שכתב גם בשו"ת ברכת חיים שהובא בהערה 48. וזה לכאורה שלא כדברי מהר"ם שיק בסימן רמה שלמד זאת מדין חלוק, ועיין עוד בדבריו בסימן קנו ס"ק יח). לענ"ד נראה שאפשר לתרץ שמה שכתב מהר"ם שיק בסימן רמה "בין בעור הפריעה", אין כוונתו שאפילו אם רק עור הפריעה חזר דינו כערל מן התורה, אלא שם מיירי שלא חתכו את כל עור הערלה וגילוי העטרה נעשה על ידי הפריעה (וכפי שהובא לעיל שדברי מהר"ם שיק בסימן רמה מיירי רק במקרה זה) ועל זה כתב שלא איכפת לנו האם הטעם שעור הערלה חזר הוא משום שהוא עצמו חזר או משום שעור הפריעה חזר, בין הכי ובין הכי צריך לתקן מדאורייתא. ואילו בסימן רמו כתב על מקרה שרק עור הפריעה שדרכו למשוך אותו כלפי מטה עלה וכיסה את העטרה, ועל זה כתב שאין הוא נחשב כערל מן התורה.

תירוצ נוסף לסתירה בדברי מהר"ם שיק ראה לקמן בהערה 59.

מהרש"ם (א כז) הביא רק את תשובה רמה ולא כתב שיש חילוק בין עור הערלה לעור הפריעה. אך הוא דיבר על מקרה שלא חתכו את כל עור הערלה, ולא דיבר כלל על עור הפריעה, וא"כ אין להוכיח מדבריו לגבי עור הפריעה.

55. לשון מהר"ם שיק היא: "אמנם כל זה אם העור בין של פריעה ובין של ערלה חזר למעלה כמו שהיה מעיקרא, אבל אם העור שהוחזר ושנפרע למטה קצוותיו נשארו מתחתיו כמו שנעשה בשעת מילה, אלא שעל ידי שהיה החיתוך קטן ונדחק העור למטה, עי"ז יש למטה הרבה מהעור, ועי"ז נעשה העור מדולדל ורפוי, ונתהפך מלמטה ומכסה מקצת העטרה, אבל קצוות העור של הערלה והפריעה נשארו למטה מן החוט כראוי, א"כ הרי כבר קיים פעם אחת מצות מילה כדלעיל, ובזה נראה דהוי בכלל קטן המסורבל".

לפי ביאורנו עולה שאין כוונתו שדין זה נכון בין אם המקרה קרה בעור הערלה ובין בעור הפריעה, אלא כוונתו רק כאשר שני העורות חזרו – גם עור הערלה וגם עור הפריעה, שכן רק בכך"ג יתכן שעור הפריעה יחזור כמו בערל.

על פי זה מה שקורא כאן מהר"ם שיק "עור הערלה" אין כוונתו דווקא לעור הערלה אלא גם לעור שגדל בין עור הערלה לעור הפריעה (שדומה יותר לעור הערלה מאשר לעור הפריעה). על פי הסבר זה "העור שהוחזר ושנפרע למטה" הכוונה לעור הפריעה, אך ניתן לבאר שהמדובר גם על עור הערלה שלא נחתך מספיק אלא עשו בו כמו שעושים בעור הפריעה. ועדיין צ"ע.

56. עור הפריעה מחובר מתחת לעטרה (מקורב לגוף) ועולה משם על גבי העטרה, ובשעת המילה הופכים אותו והוא מונח כלפי הגוף ומתחבר לגדם עור הערלה מתחת לעטרה. נראה שכוונת מהר"ם שיק היא שאם העור מונח כלפי הגוף ומחובר שם הרי שאין הוא נחשב לערל, ואם העור מונח על גבי העטרה יש להחשיבו כערל.

דברים אלו מתאימים ללשון "יחזור" שכתבו רש"י והראשונים שמשמעותה יותר שהעור יחזור למקומו ויתהפך חזרה ולא שיגדל ומחמת גודלו יתקפל על העטרה. על פי זה – אם החיבור בין עור הפריעה לעור הגוף הוא על גבי העטרה, עור הפריעה מונח

גבי העטרה, ושם הוא מחובר להמשך העור (מקרה ב בהקדמה)⁵⁷ יש להחשיבו כערל⁵⁸ (על פי ביאור זה אולי יש ליישב את הסתירה בין התשובות במהר"ם שיק⁵⁹).

במקרה שעור הפריעה לא נקרע כלל אלא רק הופשל, ושוב חזר העור לכסות את העטרה יש שכתבו שחובת התיקון היא מדאורייתא⁶⁰, והיינו

- כמו בערל, ואם חיבור העורות הוא מתחת לעטרה הרי שעור הפריעה מונח כמו במהול.
57. אף על פי שלפי ביאורנו עולה שכל מה שהחמיר מהר"ם שיק זה דווקא כאשר עור הפריעה מתחבר לעור הגוף על גבי העטרה, אין זה מחייב שגם עור הערלה נמצא על גבי העטרה, שכן במידה ועור הפריעה התהפך וחזר לכסות את העטרה, הרי שבשביל שהוא יתחבר לעור הגוף צריך לצמות הרבה עור, ועור זה אינו נחשב לעור הערלה, שהרי הוא לא היה על העטרה, אלא גדל לאחר המילה ומצד עור הערלה לא היה צריך לתקנו מדאורייתא (ומשום כך הוצרך מהר"ם שיק לבאר שדינו נכון גם בעור הערלה וגם בעור הפריעה).
58. ונראה שדברי הגרי"ש אלישיב זצ"ל שהובאו בספר **מילה שלמה** (פרק יב סימן ט) להחמיר בזה, מייירי בכה"ג. אמנם שם במילה שלמה (בפרק יא סימן ח, ובהערות בפרק יב ובמה שציין שם) נראה שהבין שהגרי"ש החמיר בכל מקום שעור הפריעה מכסה את העטרה, ולא חילק בין מקרה שהעור מופשל חזרה על העטרה לבין מקום שהעור מכסה את העטרה רק מחמת שמתקפל, אך לפי מה שכתבנו על פי דברי מהר"ם שיק בסימן רמה, נראה פשוט שבכה"ג אין סיבה להחמיר אפילו לשיטת המחמירים בעור הפריעה. ובהערה שם (עמוד תסה הערה 359) כתב המחבר שאין ללמוד הלכה למעשה מתשובות אלו, משום שאין הדברים ברורים אצלו, ובתשובה (יא שבט ה'תשע"ח) לדברים שכתבתי כאן כתב לי הרב שלמה שוחט מחבר הספר **מילה שלמה** שדברי מסתברים.
59. בסימן רמה דיבר מהר"ם שיק על מקרה שבו העורות מחוברים על גבי העטרה, כמו שביארנו, ומשום כך כתב שהדין הוא גם בעור הפריעה, ואילו בסימן רמו דיבר על מקרה שבו העורות מחוברים מתחת לעטרה, ומשום כך אם רק עור הפריעה עלה על גבי העטרה, אין זה מחייב תיקון מן התורה וכפי שהתבאר בדבריו בסימן רמה.
60. ישנה מחלוקת בין האחרונים האם יש חובה לקרוע את עור הפריעה או לא, והארכנו בזה במקום אחר, ובדברי כמה מן האחרונים מפורש שאם לא קרע את העור וחזר העור לכסות את העטרה חיוב התיקון הוא מדאורייתא:
- כן משמע מתקנות הכתב סופר בדיני מילה (הודפסו בספר **זכור לאברהם**) שם כתוב: "יש שאינם נוהגים לגלות העטרה היקפה של חוט הגבוה ומקיף סביב הגיד עד החריץ שבין הגיד לעטרה... גם יש שאינם קורעים עור הפריעה רק דוחין אותה לצד הגוף עד שנתגלה העטרה לפי שעה, ואח"כ חוזרת עור הפריעה על העטרה למעלה מהחריץ. באחד משני הדרכים האלו בני"הם ח"ו ערלי בשר ברית קודש, האבות לא קיימו מצוות עשה למול את בניהם, והבנים אלו כשיגדלו ולא יתקנו עצמם עד יום מותם המה לפחות בשגגת כרת ר"ל כל ימיהם".
- ובפני לוי (קונטרס נוצר הברית ס"ק ג) כתב: "והנה לעניין דיעבד לפימ"ש לעיל בדין ב משם הדברי חיים דעיקר הקפידה שתתגלה העטרה, ואף שלא נחתך העור סגי כשתגלה על ידי פריעה, א"כ כ"ש בפריעה עצמה אין חילוק אם קרע העור או לא, ואם רק נקלף העור מעל העטרה סגי. אך לפימ"ש שם בשם הגאון מקוטנא ז"ל דאם מתחילה נימול על אופן שעתיד לחזור ולכסות לא מהני, והנה ידוע להמוהלים דאם אינו קורע את עור הפריעה בשלמות, אז הוא דבר מצוי שיחזור העור ויכסה, ממילא אם יארע שאם פרע בלא קריעה ואחר שנתרפא לא היה נראה מהול, שוב יהיה צריך לתקן בחיתוך דווקא, ולכן מהראוי לזהר שיקרע את העור, וכן מבואר מלשון השו"ע שכתב פורעין את הקרום וכו' בצפורן ומחזירו לכאן ולכאן".
- ובשו"ת **משיב דברים** יו"ד קנא (לר"י גרשון רוזנבוים) כתב: "ובסימן רמ"ט חקר החת"ס איך שיין ברכה על המילה על פריעה שהיא רק גלוי ולא חתיכה עיי"ש. ולפענ"ד דא"א לעשות הפריעה אם לא על ידי חתוך וכריתה כי גם עור הפריעה הוא סובב על כל בשר העטרה וע"י חתוך נחתך גם קצת מעור הפריעה ואז אפשר לדחוק עור הפריעה למעלה מהחוט הסובב, אבל אז אם לא היה עושה כן רק שדחק העור הפריעה למעלה חוזרת היא למטה, על כן

משום שבכה"ג עתיד היה העור לחזור למקומו, ונראה שגם זה רק כאשר העור חזר כמו לפני הפריעה ולא במקרה שמחמת גודלו הוא מתקפל על גבי העטרה וכפי שהתבאר בדברי מהר"ם שיק⁶¹.

ח. האם יש חובה לתקן כאשר בעתיד הדבר אמור להסתדר ללא טיפול?

יש מקרים בהם מוהלים מומחים אומרים שלפי ניסיונם סרבול העור במקרה כזה יתוקן מאליה לאחר זמן⁶², ויש להסתפק האם ניתן לסמוך על

צריך לקרוע אותה ולדחוק אח"כ למעלה דאז תו אינה חוזרת א"כ שפיר צריך לברך גם על הפריעה 'על המילה' לשון כריתה וחתוך, כי לולי זה חזרת. ובודאי אם לא קרע עור הפריעה, ודחקו רק למעלה אם חזרה אח"כ בודאי לא נקרא מן התורה מהול, אף שהיה נראה העטרה כולה מגולה, מ"מ כיון דהעור עומד לחזור לא נקרא זאת פריעה מן התורה כמו שלא נקרא חתוך מן התורה אם חתך רק מקצת עור הערלה אף שדחק העור למעלה מ"מ כיון דעומד לחזור אח"כ הרי לא חתך עור הערלה והתורה ציוותה למול היינו לחתוך כל עור המכסה העטרה כמו כן כיון שהתורה ציוותה שנית על הפריעה בלשון 'מול שנית', צריך להיות ג"כ בזה האופן כמו המילה, היינו חתוך עור הערלה כן צריך עוד הפריעה להיות חיתוך ופריעה ועל ידי זה צריך להיות העטרה מגולה משני העורות מעור הערלה ומעור הפריעה עד שאין יכולין לחזור ממילא ואז נקרא מהול מן התורה ואם הומשך אח"כ ע"י איזהו סיבה כבר היה מהול מן התורה אבל אם לא היה נקרע עור הפריעה לא נקרא מהול מן התורה ועיין באחרונים בזה, והרווחנו על כל פנים ליישב לשון הברכה שפיר גם על הפריעה".

ובתולדות שמואל (מצוה ב סימן ה ס"ק ג) כתב: "ונ"ל דגם השולחן גבוה ג"כ לא אמר אלא באופן שנשאר על כל פנים מגולה, אבל אם אח"כ חזר העור ומכסה על העטרה, לכו"ע לא מהני" ומביא את דברי **מהר"ם שיק** בסימן רמו שבעור הפריעה אם עשה כדין ואח"כ עלה אין צריך תיקון אלא מדרבנן, וכתב 'אולי גם דעת המהר"ם שיק דווקא היכי שקרע עכ"פ את עור הפריעה, אבל אם רק דחקו למטה אם חזר אח"כ על העטרה, נ"ל דלכו"ע לא מהני אפילו מה"ת".

ובזוהר הברית (סימן יג סעיף ט) כתב שאם לא קורעים את עור הפריעה "אז על הרוב יחזור עור הפריעה למקומו הראשון וימשוך אליו את עור הגיד ונראה ערל כמו שהיה וצריך לתקנו" (בדבריו לא מפורש שבמקרה זה חייב התיקון הוא מדאורייתא), המקרה שאותו הוא מתאר היינו כאשר העור חוזר לכסות את העטרה כמו לפני הפריעה (ולכך כוונתו גם בסימן יא סעיף יג).

61. ונראה שגם דברי האחרונים שהובאו בהערה הקודמת מדברים בכה"ג.

אולי יש להוסיף כמה צדדים להקל בדבר זה אפילו בלאו הכי:

- א. אולי לפי שיטת האחרונים שאין צורך לקרוע את עור הפריעה גם אם חזר העור מחמת שלא קרעו אין זה נחשב שאינו נימול מן התורה, אמנם אין זה מוכרח שכן יתכן שאין צורך לקרוע, אך אם לא קרע ומחמת זה חזר העור הרי שזה נחשב שלא נעשה הפריעה (וכפי שכתב **התולדות שמואל**).
- ב. אולי אין צורך דווקא בקריעה של כל העור, ואם רוב עור הפריעה נחתך על ידי החיתוך של הערלה, א"כ אף אם לא עשו בו קרע אין הוא עתיד לחזור.
- ג. יש מן הראשונים שסברו שציצין בעור הפריעה אינם מעכבים ולפי דבריהם אולי יש להקל גם בכה"ג.
- ד. שיטת **מהר"ם שיק** בסימן רמה, ושיטת האחרונים שסוברים שאפילו אם יחזור העור לא אומרים "איגלאי מילתא למפרע" (אמנם **בתולדות שמואל** חלק על אפשרות זו כפי שהובא לעיל).

62. במאמר שהוזכר בהערה 1 כתבו המחברים שעם השנים ההידבקויות נפרדות, אמנם לפי הנתונים שכתבו שם נראה שלא בכל המקרים ההידבקויות נפרדות מעצמן.

יש שאומרים שכאשר העור אינו דבוק אלא רק מונח על גבי העטרה, דבר זה עתיד להסתדר כאשר התינוק מתחיל ללכת, והשומנים יורדים.

סברתם ולפטור אותו מתיקון מחמת זה.

מדברי ר"י הגוזר נראה שכל חיוב התיקון הוא רק על מנת שכשהילד יגדל הוא לא יראה ערל⁶³, ונראה מדבריו שבדיקת הקישוי מטרתה לברר האם כשיגדל הוא יראה ערל או מהול⁶⁴, על פי דבריו נראה שאם ברור שהדבר יסתדר מאיליו לאחר זמן אין צורך לחתוך את העור.

אך מדברי הרמב"ם והפוסקים שלא כתבו כדבריו נראה שחיוב התיקון אינו רק מצד העתיד, אלא מצד מצבו הנוכחי, ואם כעת אינו נראה מהול יש

63. זו לשון ר"י הגוזר (כללי המילה, דין קטן בעל בשר):
"אם נראה מהול על ידי קישוי או על ידי הדחק, שנראית רוב העטרה על ידי דוחק, זו היא מילה טובה וכשירה, ואין צריך למולו שנית לדברי הכל, לפי שעתיד להגלות מאליו לאחר זמן כשיגדל הנער."

להכי נקט המשנה בזה הלשון 'אם היה בעל בשר מתקנו מפני מראית עין' כלומר צריך תיקון בדבר אחר ולא באיזמל לפי שהדבר תלוי במראית העין, בודקין אותו אם מחמת שהוא בעל בשר העור חופה את העטרה ועל ידי הדחק רואין את הרוב מגולה, **א"צ למולו שנית מפני שעתיד הנער ליגדל ויגלה העטרה מאליה**, וכ"ש אם גם בקשיותו ישוב העור ויראה מהול. אבל צריך לתקן מהילתו בכל יום כדתנן 'מתקנו מפני מראית עין' כלומר כיצד יעשה לו יוציא בשר הגיד חוץ לעור והעור ידחה לאחוריו וכן יעשה עד שיגדל הנער, וצריך ללבוש למילה אותם סמרטוטים הנקובים בדוחק עד נזר העטרה ואין צריך לחתוך אותו עוד באיזמל. מתניתין קתני סתם מתקנו ולא קתני מהלו משמע מתקנו באיזה ענין שירצה שלא יהיה נראה ערל כשיגדל, ומתניתא אתא לאשמועינן שאפילו לאחר שנימול צריך לתקנו עד שיגדל ... אבל אם כשבודקין המילה רואין העור שהוא דבוק לבשר כל כך עד שאינו יכול להחזירו בשום ענין – זה וודאי ערל גמור ולזה לא יועיל שום קישוי ואין לו תקנה אלא שצריך למולו שנית שנאמר 'המול ימול' – אפילו ד' וה' פעמים."

64. נראה שעל פי זה יש להבין שלושה דברים מחודשים בדברי ר"י הגוזר (שלא ראיתי שנאמרו בדברי שאר הפוסקים):

א. תיקון המילה על ידי דחיקה הוא בכל יום ולא חד פעמי.
ב. אם העור דבוק, חובה לחתוך את העור, ולא מועילה בזה בדיקה בשעת קישוי.
ג. ניתן לבדוק את המילה על ידי דחק ולא רק על ידי קישוי.
נראה שהבדיקה על ידי דחיקת העור ועל ידי קישוי אינה משום שקבעו חכמים שחובת התיקון הוא רק כאשר נראה ערל בשעת קישוי (כפי שנראה מדברי הרמב"ם), אלא מחמת שבדיקה כזו מגלה לנו מה תהיה המציאות כשיגדל הילד, משום כך מועילה גם בדיקה על ידי דחיקה, שכן מכיוון שעל ידי דחיקה מתגלה העטרה, הרי שבעתיד הילד לא יראה ערל. לעומת זה כאשר העור דבוק לעטרה, הרי שכן יהיה גם בעתיד שהרי הוא דבוק, ומשום כך לא מועילה בדיקה בקישוי. אין כוונתו שאם יבדוק בקישוי ויראה מהול שצריך לתקנו באיזמל, שהרי למעלה כתב שבדיקת הקישוי מועילה, אלא כוונתו שמבחינה טכנית לא תועיל בדיקת הקישוי שכן מכיוון שהעור דבוק, א"כ גם בקישוי העור ישאר דבוק. במידה והעור דבוק רק בחלק קטן ורוב העטרה נראית גלויה, נראה שמודה ר"י הגוזר שאין צריך לחתכו בסכין שכן לשיטתו הרי זה נחשב נראה מהול (עוד נראה שאם העור דבוק בדיבוק שאינו חזק וניתן להפרידו בידים, מועילה הפרדה זו גם לר"י הגוזר שהרי אחריה העור לא דבוק).
מטעם זה גם הצריך ר"י הגוזר לדחוק את העור בכל יום, שכן רק בדרך זו יצליחו לגרום לכך שהעור לא ידבק לעטרה ולא יכסה אותה גם כשיגדל. נראה שאין כוונתו דווקא בכל יום, אלא כוונתו שיעשו זאת באופן תדירי ולא מעשה חד פעמי על מנת שלא ידבק (וכך ממליצים גם היום כלדקמן).

יש להעיר שלכאורה לפי הנתונים שהבאנו בהערה 1, עולה שאף כאשר העור דבוק לעטרה, הרי שעם השנים העור נפרד, וזה שלא כדברי ר"י הגוזר. אלא שנראה שהנתונים שנכתבו למעלה היינו על הידבקות קלות שאינן מכסות את רוב העטרה, והידבקות כאלו אכן יכולות להפרד, ואילו ר"י הגוזר דיבר על הידבקות שמכסות את רוב העטרה].

לתקנו. תרומת הדשן צירף את הסברא שהדבר יסתדר בעתיד להיתרים אחרים, ומשמע שאם לפי הגדרים של "נראה מהול" היה הילד חייב בתיקון, לא היה פוטר אותו רק מטעם שהדבר עתיד להסתדר.⁶⁵

וכתב בשו"ת יהודה יעלה (סימן רמד) שכל שאין סיבה רפואית אין לדחות תיקון מילה מדרבנן וכמו במילה דאורייתא, וא"כ נראה שאם כעת הילד נראה שאינו מהול צריך לתקנו גם במקרה שיתכן שבעתיד לא יהיה צריך תיקון. אך יש שכתבו שאם מוהלים מומחים יאמרו שכאשר יגדל הילד לא יראה ערל, אין צורך לתקן.⁶⁶

ונראה שבדרך כלל במקרים שהמומחים אומרים שהעטרה תתגלה לאחר זמן, יש להקל בלאו הכי משום שהוא נראה מהול בשעת קישוי (וכמו המקרים עליהם דיברו ר"י הגורר ותרומת הדשן).

יש שכתבו לגבי מקום שהתיקון אינו בחיתוך אלא על ידי קשירה, שאפשר להמתין ולראות האם הדבר יסתדר כשיגדל⁶⁷, אך מכל מקום צריך

65. גם מדברי הפרי יצחק (ח"א סימן כז, הובא לקמן בהערה 73) שחייב התיקון בגדול הוא מדין משוך, ואינו מדין מסורבל, נראה שחובת התיקון במסורבל שחובה לתקנו אינה פוקעת משום מצבו בעתיד.

66. כן כתב הגרש"ק **בחכמת שלמה** על השו"ע רסד ס"ו: "הנה מבורר באחרונים שכל מילה זו הוי רק מדרבנן מכת מראית עין, ולכאורה קשה כיון דאם נראה מהול בשעת קישוי אפילו מעט אין צריך למולו כלל, בעל כרחך דבזה לא חששו למראית עין, אם כן אף אם אינו נראה מהול בשעת קישוי מה מראית עין הוי בזה, הרי הוואה יאמר שנראה מהול בשעת קישוי? ובעל כרחך עיקר החשש פן כשתיקשה ויראו שאינו מהול אז יהיה מראית עין, ולפי זה אין החשש בעת קטנותו ממש דאז לא שכיח שיתקשה ומילתא דלא שכיחא לא גזרו בה רבנן כידוע, ובעל כרחך עיקר החשש פן כשיגדל קצת ויתקשה יהיה נראה כאינו מהול, ולפי זה נראה כיון דאין החשש מראית עין מיד רק לאחר זמן, ממילא אם מבינין מוהלים מובהקים ואומרים שהדבר סופו לחזור כשיגדל קצת הילד בן שנה ושתיים יחזור הדבר לבוריו ויהיה נראה מהול מותר לסמוך עליהם, כיון דאין החשש של מראית עין עתה רק לאחר זמן מותר לסמוך עליהם שיהיה נתקן ביני ביני, וכן הורתי הלכה למעשה, וכיון דעיקרו דמלתא מדרבנן הוא מותר לסמוך על זה בכהאי גוונא."

וכעין דבריו כתב בספר **מילה שלמה** (פרק יב סימן ט תשובה ו) בשם הגריש"א, ובשם הרב בן ציון אבא שאול.

ויש להעיר על דברי **החכמת שלמה**, שלא כולם מודים שתיקון מי שאינו נראה מהול הוא רק מפני מראית עין (עיין לקמן הערה 91).

והחזו"א (שו"ת סימן רה) כתב לגבי קטן שהעור מכסה העטרה ונראה כאינו נימול: "הדבר הוא רגיל וזה השתרבות עור הגיד, ולא עור הערלה, ובשעת קישוי האבר מתגלה העטרה, ואם לא, בהמשך הימים הדבר הולך וטוב, ואין צריך תיקון, ואין להרבות בספיקות ולחוש שלא נחתכה רוב הערלה". ומשמע שאפשר לחלות בסתמא שאין צורך בתיקון, ואפילו כאשר האבר אינו מתגלה בקישוי. אך יתכן שדברי החזו"א נאמרו רק על מקרה מסויים ולא כתב זאת ככלל, וצ"ב.

67. בשו"ת **מים רבים** (לר' רפאל מילדולה ח"ב יורה דעה סימן נ) כתב "אין צריך לחתוך בו כלום, ועל הצד היותר טוב יחזור אחר התינוק לתקנו ברחיקת העור לאחר ולקושרו שם כפי העצה הטובה אשר השמיענו **תרומת הדשן** ו**הפרישה**, או ימתינו עד שיגדיל אולי יחזור הבשר לעיקרו ויתגלה העטרה".

לדחוק את העור לאחור על מנת שלא ידבק העור.⁶⁸

אם אין מומחה שיוודע לעשות את התיקון יש להמתין עם התיקון עד שיבוא מומחה.⁶⁹

ט. חיוב התיקון ב"משוך"

הדינים שהוזכרו עד עכשיו הינם ב"מסורבל בבשר", מלבד חיוב זה, יש חיוב תיקון גם ב"משוך" (יבמות עב ע"א).⁷⁰

הפוסקים נחלקו האם חובת התיקון שווה ב"מסורבל" וב"משוך" שווה: יש שכתבו ש"משוך" דינו חמור מ"מסורבל בבשר",⁷¹ והקולות שנאמרו

68. בספר מהרי"ל (הלכות מילה כג אחרי המעשה שהוזכר לקמן בהערה 69) כתב: "ואמר מהרי"ל סג"ל לכך יש להזהיר הנשים שמרחיצין הנערים אחר המילה, יהיו מהדקין בכל פעם ופעם הפריעה אחוריה עד שתתרפא המילה כדי שלא תחזור לפניה ותכסה הגיד". כן עולה גם מדברי ר"י הגורר שהובאו לעיל (בהערה 63) שכתב: "צריך לתקן מהילתו בכל יום כדתנן 'מתקנו מפני מראית עין' כלומר כיצד יעשה לו יוציא בשר הגיד חוץ לעור והעור ידחה לאחוריו וכן יעשה עד שיגדל הנער".

בתקנות הכתב סופר בדיני מילה (נדפסו בספר זכור לאברהם) כתב שחובה לקיים את דברי מהרי"ל האלו, וכן כתב גם באות שלום (רסד ס"ק יא בסופו) וכעין זה כתב בשו"ת בנין ציון סימן פו.

גם במאמר שהוזכר בהערה 1 כתבו "יש להזהיר את ההורים שקיימת נטייה חזקה של הישנות ההידבקות, ואם הם לא יבצעו אחר השחרור באופן שיגרתי משיכה של העור וערלה לאחור, אז ההידבקות תחזור והפעם עם מרכיב צלקתי של הידבקות חוזרת". ראה עוד בנחל הברית (סוף סימן יט) בשם שו"ת מהרשד"ה סימן עה שאומר שהצורך בתיקונים מושפע מהחומרים אותם שמים על הפצע לאחר המילה.

69. כן מוכח מדברי מהרי"ל (הלכות מילה כג) שכתב: "מעשה קדם מהרי"ל סג"ל בנער בן שנה, שנחזרה העור של הפריעה וכסה את רוב הגיד, והראוהו למהרי"ל סג"ל ואמר מתירא אני להפריעו שנית. וחפשו כמה צדיק להחזיר הפריעה אחורנית למקומה ולא יכולו, עד שאיקלע שם מהרי"ר זמלין ס"ל שהיה מוהל אומן ומובהק והיה ממשמש בגיד ופתאום חזרה הפריעה למקומה".

70. "מסורבל בבשר" הינו אדם שיש לו ריבוי בשר ומחמת זה העטרה מתכסה בעור של האבר. "משוך" זה אדם שהאריך את עור האבר שלו (או על ידי משיכה במשך זמן רב, או על ידי ניתוח כירורגי) וגרם לו לעלות על גבי העטרה כעין ערלה. אמנם כפי שנראה לקמן, בירושלמי מבואר ש"משוך" אינו דווקא כאשר זה נעשה בכוונה, וראה לקמן בהערה 73 הגדרות מדויקות יותר מהו "משוך" ומהו "מסורבל".

71. האור זרוע (הלכות מילה סימן צח) כתב שיש הבדל ביניהם, והקולא שנאמרה במסורבל לשער בשעת קישוי אינה נכונה לגבי משוך:

"והיכא שנימול כהלכתו ואח"כ משך עור ערלתו עד שסכה העטרה ונראה כאילו לא מל, אמר ר"פ דצריך לימול מדרבנן. מיהו איני יודע אם כשמתקשה נראה מהול אם צריך אז למול אם לאו, ולכאורה נראה דאפ"ה צריך למול שאל"כ מאי סייעתא מייתי ליה רב הונא מדתניא משוך ונולד כשהוא מהול הרי אילו אוכלין בתרומה דאיסור דרבנן, לוקמה לברייתא שמתקשה ונראה מהול, ודרב הונא במתקשה ואינו נראה מהול ולעולם דאורייתא, אלא שמע מינה דמשוך דרבנן אפילו במתקשה ונראה מהול".

כדבריו נקט כפרי יצחק ח"א סימן כז והאריך בדבר זה בביאור שיטות הראשונים, וסבר שכן היא גם דעת רש"י (יבמות עב ע"א) והרמב"ם (הלכות תרומות פ"ז ה"י), וכתב שם "ולא מצינו מי מהראשונים שיחלוק בפירוש על האור זרוע" (ומבאר על פי הגדרתו בביאור משוך שאף על פי שמפשטות דברי החכם הספרדי שהביא הבית יוסף משמע שלא כדברי האו"ז מ"מ אין הוא חולק, וגם סתמות דברי הרא"ש והרי"ף אינה מוכיחה שלא כדברי האו"ז). וכדבריו נקט בכורות הברית (נחל כרית רסד ס"ק כא).

בדין מסורבל בבשר אינן נכונות לגבי "משוך" ובו יש להחמיר יותר.⁷²
אליבא דשיטה זו נאמרו כמה הגדרות מה נחשב ל"משוך" ומה
ל"מסורבל בבשר".⁷³

72. **האור זרוע** כתב זאת לגבי נראה מהול כשמתקשה, ועל פי דבריו כתב **בפרי יצחק** (ח"א סימן כז) שה"ה גם בהגדרת נראה מהול שאין להקל בנראה מקצת העטרה. וכן כתב הפרי יצחק גם בדעת הרמב"ם (הלכות תרומות פ"ז ה"י), וכן כתב **כורות הברית** (נחל כרית רסב ס"ק ה) ורסד ס"ק כא) על פי דברי הפרי יצחק.

73. 1. מדברי **המהרש"ם** (ח"א סימן כז ד"ה "ומ"ש") עולה שהבין שמשוך זה רק מי שמשך בערלתו על מנת להיראות כערל (ראה באבות פ"ג מ"א ורמב"ם הלכות מילה פ"ג ה"ח), ואילו כל מקרה שהערלה מכוסה מסיבה אחרת הרי הוא כמסורבל.

2. **הפרי יצחק** (שם) כתב שלכאורה היה נראה לבאר כך, אך מדברי הירושלמי (יבמות פ"ח ה"א) האומר שמשוך הוא גם מי שנמשכה ערלתו מאליו. וכן מדברי **הנימוק"י** (כד ע"א מדפי הרי"ף, וכן הוא בריטב"א) שכתב שמשוך זה בין על ידי אדם ובין על ידי חולי. מוכח שאין ביאור זה נכון (את קושייתו מדברי **הריטב"א** והנימוק"י, ניתן לדחות שהם כתבו כן משום שסברו שאין חילוק בין משוך למסורבל).

3. **הפרי יצחק** מבאר ש"מסורבל" זהו קטן ואילו "משוך" זהו גדול, ומבאר שהמקור לחייב את המשוך בתיקון הוא מהפסוק "את בריתי הפר" (בראשית יז יד) כמו שזכר ביבמות עב ע"א, ופסוק זה מיידי בגדול שהרי יש בו חיוב כרת וכמו שאומרת הגמרא (שבת קלג ע"ב), ומבואר בגמרא (קלב ע"ב) שא"א ללמוד מגדול לקטן. וא"כ חיוב התיקון ב"משוך" הוא רק בגדול, וחיוב זה אינו מוטל על האב ובית הדין אלא רק האדם עצמו. הגדרתו זו של הפרי יצחק הובאה **בכורות הברית** (נחל כרית רסב ס"ק ה, ורסד ס"ק כא), וכתב שמוכרחים לקבלה, אמנם הוסיף כורת הברית (נחל כרית רסד ס"ק כג) שיתכן "דדווקא בנמשך בגדולתו חמור, מה שאין כן בנמשך בקטנותו ונתגדל בה כיון דבקטנותו היה נקרא מהול איך יחול עליו שם של ערל וכיון דאשתרי אשתרי, וצ"ע".

בנחל הברית (סימן כב איבי הנחל טו) הקשה על דברי הפרי יצחק מדברי **תרומת הרשן** (רסד) ו**החת"ס** (סימן רמח) שמוכח מדבריהם שגם בגדול אומרים את דין נראה מהול, וניתן ליישב שהם סברו שלא כדברי האור זרוע (וכפי שכתב בפירוש הפרי יצחק בדעת החת"ס כנ"ל בהערה 74) ולדבריהם אין חילוק בין משוך למסורבל, אך אין הכרח מדבריהם שהם חולקים על הגדרות משוך ומסורבל.

3. אולי ניתן לבאר שההבדל בין משוך ומסורבל הוא הבדל מציאותי: "משוך" היינו שהעור משוך על גבי העטרה, ואילו "מסורבל" זהו עור שמתחת לעטרה אלא שהוא גורם לכיסוי של העטרה. דהיינו שב"משוך" אין ריבוי בשר לאורך כל האבר אלא העטרה מכוסה עור בדומה לערל, ואילו במסורבל נראה לעיניים שעודף העור שמכסה את העטרה אינו עור מקומי על גבי העטרה, אלא ניכר שהוא ריבוי עור של האבר. לענ"ד הגדרה זו היא המובן הפשוט של המילים "משוך" ו"מסורבל בבשר" (בהתחשב בדברי הירושלמי והראשונים שישנה מציאות של משוך על ידי חולי ומאליו). אם נקבל הגדרה זו, הרי שיתכן שהיו מצבים שבהם יהיה ספק כיצד להגדיר האם זה משוך או מסורבל, ונראה שאין לו לדיין אלא מה שענינו רואות.

ונראה שלהגדרה זו התכוון בשו"ת **עמק שאלה** סימן ע שכתב בתוך דבריו בהגדרת משוך: "שנמשך ערלתו וכסתה העטרה הרי אין המילה כתיקונה ונראה כערל, מה שאין כן בבעל בשר שגוף המילה כתיקונה אלא שהבשר שלמעלה נכפל וחופה את הגיד" (**בנחל הברית** סימן כב אות ג ציין לדברי העמק שאלה וכתב שכך ביאורו **היהודה יעלה** סימן רנה ו**שאל שאל** סימן קעב, ולא ראיתי בדבריהם כדבריו), וכן ביאר **בספר הברית** (לרב פירוטינסקי במקור וביאור הלכה סימן רסד אות ט ס"ק ב).

לעיל (סעיף ג) העלנו אפשרות לבאר שזוהי גם ההגדרה מה נקרא "נראה מהול" ומה "אינו נראה מהול", וא"כ יוצא שהגדרת "משוך" והגדרת אינו נראה מהול שוות, ו"משוך" אף פעם אינו נראה מהול, וכך לכאורה היא משמעות הגמרא ביבמות עב ע"א "מפני מה גזרו עליו מפני שנראה כערל" ומשמע שמשוך במהותו הוא מי שנראה כערל, על פי זה מיושבת שאלת **הפרי יצחק** למה הגמרא אינה אומרת שמשוך צריך לתקן רק כאשר אינו נראה מהול, שכן כל "משוך" אינו נראה מהול.

אבל יש פוסקים שלא חילקו בין משוך למסורבל וכל הדינים שנאמרו בזה נאמרו בזה⁷⁴. כל הנימול כהלכתו ואח"כ כסה העור את העטרה ואינו בגדר

[לפי זה ניתן לומר שאין הבדל מהותי בין חיוב התיקון במסורבל בבשר לחיוב במשוך, שכן בשניהם חובת התיקון היא רק כאשר אינו נראה מהול, אלא ש"משוך" תמיד אינו נראה מהול, ובמסורבל דבר זה צריך בדיקה. ניתן לומר זאת בצורה אחרת – בדיקת מסורבל בבשר היא על מנת לדעת האם הוא "מסורבל בבשר" או שהוא "משוך מאליו" – אם הוא נראה מהול הרי שהוא "מסורבל בבשר" שאין צורך לתקנו, ועליו אמרה המשנה (להבנת תרומה"ד בדעת הרמב"ם) שמתקנו מפני מראית העין ואינו צריך חיתוך, ובגמרא נוסף שאם אינו נראה מהול הרי שאין הוא נחשב למסורבל בבשר אלא צריך למולו כדין משוך מאליו]. אלא שמדברי האו"ז עולה שגם במשוך ישנה מציאות שנראה כמהול, ועליה דן האם יש לבדוק בקישוי או שלא בקישוי, וזה שלא כמו שביארנו כאן שמשוך מעצם הגדרתו נראה כערל. והנה דברי האו"ז הגיעו מחמת קושיא מנין שדברי הברייתא הם כדברי רב הונא, אולי רב הונא מייירי בנראה ערל והברייתא מייירי בנראה מהול, ולפי מה שביארנו ניתן לומר שלא שיין לומר כלל לגבי משוך שהוא נראה מהול ומשום כך השווה הגמרא בין דברי הברייתא לדברי רב הונא, אך מכל מקום מדברי האו"ז עולה שיתכן נראה מהול גם במשוך, וא"כ אולי מטעם זה לא רצה הפרי יצחק לבאר כך את המשוך.

ואולי יש לבאר את דברי האו"ז שאמר שבמשוך אין הבדיקה בשעת קישוי משום ששכי שכתב האות שלום גם בערל גמור בשעת קישוי העטרה מגולה, ועל פי זה שאל כיצד מועילה בדיקת הקישוי, וביארנו (בהערה 27) ש"נראה מהול" אינו תלוי רק בגילוי העטרה אלא בהסתכלות על כל האבר כולו, וא"כ רק במי שהוא מסורבל בבשר מועילה הבדיקה בשעת קישוי שכן בצורה זו מתגלה יותר האם העור הוא עור שמכסה את העטרה או עור שמכסה את האבר כולו, אך במשוך לא תועיל בדיקת הקישוי משום שגם בקישוי אינו יכול להיראות מהול.

אמנם מדברי הרמב"ם שכתב (הלכות תרומות פרק ז הלכה י'): "משוך מותר לאכול בתרומה ואף על פי שנראה כערל ומד"ס שימול פעם שנייה עד שיראה מהול" ולא כתב שמשוך שנראה מהול אינו צריך למול משמע כמו שכתבנו שכל משוך נראה ערל.

74. כן מפורש בדברי החכם הספרדי שהביא הבית יוסף שהשווה את מסורבל בבשר למשוך לגבי בדיקת הקישוי (וראה בכורת הברית בסימן רסד שדקדק בלשון החכם הספרדי והסיק כך בדבריו).

הפרי יצחק שם כתב שדעת החת"ס בתשובה רמח"א היא שאין חילוק בין משוך למסורבל. כן עולה גם מדברי המנחת חינוך (מצוה רפב אות ו) שכתב שהרמב"ם בהלכות תרומות סמך על דבריו בהלכות מילה אך אין חילוק בין משוך למסורבל (וכן כתב גם בשו"ת שאול שאל סימן קעב). גם את הוכחת הפרי יצחק מדברי רש"י ניתן לדחות ואכמ"ל.

וכן משמע מדברי האשכול שכתב (הלכות מילה סימן מ): "ואם היה על בשר... מתקנו מפני מראית עין, אבל מן התורה נמול מקרי אפילו חזר ונתכסה העטרה ומן התורה אוכל בתרומה", הרי שהביא את דברי הגמרא (ביבמות עב) לגבי משוך ביחס למסורבל בבשר (וראה בספר הברית [לרב פירוטינסקי, במקור וביאור הלכה סימן רסד אות ט ס"ק ב] שדקדק בדברי האשכול כך, והוסיף שכן משמע בכמה אחרונים שהשוו בין משוך למסורבל "וכל האחרונים שלא חילקו כך", ועל דברי הפרי יצחק כתב שהם "מחודשים ודחוקים בסתימת הראשונים בזה").

בשו"ת חזון נחום (ח"א סימן פ אות יד) הקשה על דברי האו"ז מדברי הירושלמי והבבלי שמהם משמע שמשוך חייב למול רק כאשר נראה ערל, ושכן מוכח מהרמב"ם. ונראה מדבריו שהבין בדעת האו"ז שחייב המילה במשוך הוא גם כאשר הוא נראה מהול, ועל זה הוא מקשה, אך אין סיבה לבאר כך בדברי האו"ז, וכל מה שכתב זה שבמשוך אין לבדוק בשעת קישוי (וכן ביארו את דעת האו"ז הפרי יצחק וכוורת הברית) וננגד זה אין הוכחה מדברי הירושלמי והבבלי והרמב"ם.

75. בשו"ת מים רבים (לר' רפאל מילדולה ח"ב יורה דעה סימן נ) כתב שאף על פי שהחכם הספרדי (בבית יוסף בסימן רסד) כתב "ויראה ודאי שבדיקת הקישוי לא נאמרה אלא לגבי המסורבל והמדולדל שנימולו תחלה כהלכתן אבל לכל השאר צריך שתראה העטרה מגולה אפילו שלא בשעת קישוי", אין כוונתו שבדיקת הקישוי היא דווקא במסורבל ומדולדל, אלא כוונתו לאפוקי מי שלא נימול כהלכתו, אבל כל מי שנימול כהלכתו ואחר כך נולד לו ריעותא דינו כמסורבל ומדולדל שנבדק בקישוי. אמנם עיין שם בסימן כד שם הובאה

”משוך”, יש לדונו כמסורבל, ללא תלות בסיבה כיסוי העור את העטרה.⁷⁵

י. צורת הבדיקה

יש שכתבו שאת הבדיקה האם נראה מהול, ניתן לבדוק לא רק בשעת קישוי, אלא גם על ידי דחיקת הבשר שסביב המילה, וצ”ע⁷⁶.

אין להקשות ילד למעלה מגיל תשע על מנת לבדוק האם הוא נראה מהול בשעת קישוי, ואף שיש קצת ריעותא מעמידים אותו על חזקת כשרות

תשובת זקנו, ואולי הוא הבין את החכם הספרדי שדין זה הוא רק במסורבל ומדולדל.

76. ר”י הגדול (הובא לעיל בהערה 63) כתב “אם נראה מהול על ידי קישוי או על ידי הדחק”, וכתב על כך בזוהר הברית (סימן טו ס”ק יג): “וזהו הדחק” שאמר נראה לי דרצונו לומר במסורבל בבשר דרכו שיש בשיפולי מעיו **למעלה מאבר המילה** בשר תפוח ואם דוחקין היטב אותו הבשר אז הגיד יוצא לחוץ אף כשאינו מתקשה, ובחנתי זאת כמה פעמים ונתאמת אצלי”.

לפי דברי זוכר הברית כוונת ר”י הגדול באמרו “על ידי הדחק” היא שאם כאשר דוחקים את העור שמסביב **למקום המילה**, העטרה מגולה הרי הוא נחשב לנראה מהול. וכנראה ששיעור זה הוא שווה לבדיקה בקישוי.

אך יש לשאול על הבנתו של זוכר הברית, שהרי ר”י הגדול כתב בסתמא “על ידי הדחק” ולא כתב שצריך לדחוק מקום אחר. ויותר נראה שכוונת ר”י הגדול שניתן לבדוק את המסורבל או בקישוי, או על ידי שדוחקים את **העור המכסה את העטרה** ורואים האם העור יכול לרדת מן העטרה או לא. אמנם דבר זה הוא חידוש גדול, שכן על ידי דחיקת העטרה מתגלה יותר מאשר על ידי קישוי, אך נראה שלכך התכוון ר”י הגדול וראה לדבר זה ממה שכתב ר”י הגדול בהמשך דבריו “וכ”ש אם גם בקשיותו ישוב העור ויראה מהול” מוכח מלשון זו שדחיקת הבשר מגלה את העטרה יותר מאשר בדיקה בקישוי. דבריו אלו מתבארים על פי מה שביארנו לעיל (בהערה 63) בדעת ר”י הגדול שהבדיקה בשעת קישוי ועל ידי הדחק אינה משום שחייב התיקון מדרבנן באינו נראה מהול הוא לפי מצב זה, אלא שזה מה שמגלה לנו מה תהיה המציאות כשיגדל הילד, ולפי מה שכתבנו שם מדברי תרומת הדשן נראה שלא כדברי ר”י הגדול.

אמנם אם יתברר שהתוצאה של בדיקה זו שווה לשעת קישוי נראה שניתן לסמוך על בדיקה זו גם בלא שר”י הגדול כתב כן, והנה בזוהר הברית הנ”ל כתב שהדבר נתאמת אצלו, אך לא ברור מדבריו אם נתאמת אצלו שדחיקת הבשר שווה לבדיקה בשעת קישוי, או שנתאמת אצלו שדחיקת הבשר גורמת לגיד לצאת לחוץ בלבד.

ועל פי מה שכתבנו (לעיל בהערה 27) כאפשרות לביאור ב”נראה מהול” דברי זוכר הברית נכונים בסברתם, ולא מטעם ר”י הגדול, שכן דחיקה זו מבררת כעין בדיקת הקישוי האם העור הוא ריבוי בשר לרוחב האבר, או עור שמכסה את העטרה.

וחותני הרב צמח הירשפלד שליט”א ביאר שהדחיקה יכולה לברר היכן היה החיתוך, אך זה אינו מגדיר האם נראה מהול או לא, אלא האם המילה הייתה כהלכתה או לא.

ובשו”ת **מים רבים** (לר’ רפאל מילדולה ח”ב יורה דעה סימן כד) מובאת שאלת ר’ דוד מלידולה לר’ יהודה פיג’ו ושם כתב לו: “היה דבר אדוני אליו לאמר שאין צריך ליגע בו שום דבר, כמדומה לי שאמר כך יען כי ראה בחוש הראות וכמשמוש היד שבהמשך העולה לאחר יגלה חוט העטרה ולפי זה חשב לומר שגם כשיתקשה יגלה מעצמו, והאמת שאינו דבר רחוק וזו”. מדבריו עולה כפי שכתבנו בדברי ר”י הגדול שניתן לבדוק על ידי דחיקת העור שמכסה את העטרה. אך דבריו אלו נאמרו כמסתפק ובשאלה ואין לנו את התשובה לדברים אלו (עיי’ שם בסימן כה שכתב שאין לנו את התשובה, ותשובת מחבר הספר עצמו נמצאת בסימן נ אך אינו מתייחס לעניין זה בפירוש).

עד שאפשר יהיה לראות אותו בשעת קישוי כשמתקשה מעצמו.⁷⁷

חלק ב – דיני התיקון

א. צורת התיקון בנראה מהול ובאינו נראה מהול

כפי שהובא לעיל, ישנה מחלוקת בין הראשונים האם יש צורך לתקן גם מי שנראה מהול בשעת קישוי. הרמב"ם, שסבר שגם מי שנראה מהול חייב תיקון, שינה בלשונו בין חיוב התיקון בנראה מהול לחיובו כשאינו נראה מהול:

לגבי מי שנראה מהול כתב הרמב"ם:

"וצריך לתקן את הבשר מכאן ומכאן מפני מראית העין".

ואילו לגבי מי שאינו נראה מהול כתב:

"חוזרין וקוצצין את הבשר המדולדל מכאן ומכאן עד שתראה העטרה גלויה בעת קישוי".

בתרומת הדשן הבין את דברי הרמב"ם שבנראה מהול כשמתקשה חיוב התיקון אינו על ידי חיתוך, אלא "שיש לטרוח עם הקטן לדחוק העור לאחוריה ולקשור אותם שם סביב הגיד שלמעלה מן העטרה"⁷⁸.

השו"ע בדומה לדברי הרמב"ם שינה גם הוא בין התיקון של נראה מהול לתיקון של אינו נראה מהול וכתב (יו"ד רסד ס"ו):

"קטן שבשרו רך ומדולדל או שהוא בעל בשר הרבה עד שנראה כאילו אינו מהול, רואים אם בעת שמתקשה נראה מהול א"צ למול פעם שנית, ומ"מ משום מראית העין צריך לתקן ריבוי הבשר שמכאן ומכאן. ואם אינו

77. כן כתב בכורת הברית (נחל כרית רסד ס"ק כא) עיי"ש. וניתן לבדוק זאת בשעת השינה או מיד כשקם לפני שעשה צרכיו, שכן כל אדם מתקשה ומתרפה כמה פעמים תוך כדי השינה, ולפעמים זה נשאר בקישוי עד שעושה צרכיו.

78. בתרומת הדשן ביאר שהמקור לדברי הרמב"ם הוא שינוי הלשון בין המשנה שאמרה "מתקנו מפני מראית העין" לגמרא שאמרה "צריך למולו" (ושינוי זה הוא שגרם לרמב"ם לבאר שהמשנה דיברה על מקרה אחר מהגמרא וכמו שהתבאר לעיל).

רש"י בביאור המשנה כתב "מתקנו ומשפע באיזמל מאותו עובי" וא"כ גם התיקון שהוזכר במשנה הוא על ידי חיתוך (ראה רש"י בחולין ל' ע"ב שכתב שאיזמל הוא תער) ולא על ידי דחיקת הבשר, על פי זה כתב בתרומת הדשן שלפי רש"י לכאורה גם במקרה שנראה מהול, חובת התיקון היא על ידי סכין ולא רק על ידי דחיקה. אלא שכתב תרומת הדשן שדברי רש"י נאמרו ביחס לאכילת תרומה ולא ביחס לחיוב מצוות מילה והוכיח כן מכך שהפוסקים לא הזכירו חובת תיקון מילה בנראה מהול (בתוך דבריו העלה אפשרות שאם רש"י סובר שהמשנה מדברת על אינו נראה מהול אין שום ראייה מדבריו, ודחה אותה, ועיין לעיל).

כפי שהובא לעיל (הערה 12), יש שהבינו בדעת רש"י שהמשנה מדברת על מי שאינו נראה מהול בשעת קישוי, ולפי זה וודאי שאין מקור מרש"י שיש לתקן על ידי חיתוך במקרה שנראה מהול, וכמו שהתבאר לעיל.

ביאור אחר בדברי רש"י כתב הש"ך בנקודות הכסף, ויובא לקמן (הערה 114).

נראה נימול בעת הקישוי, צריך לחתוך כל הבשר המדולדל עד שיהיה נראה כנימול בשעת קישויו".

יש מהאחרונים שלמדו בדעת חלק מן הראשונים שגם במקרה שנראה מהול צריך לחתוך ולא סגי בדחיקה,⁷⁹ אך למעשה פסקו הרמ"א (בהגהתו לשו"ע הנ"ל), הב"ח⁸⁰, הש"ך (ס"ק יא) ואחרונים נוספים⁸¹ כדברי תרומת הדשן שאם נראה מהול לא צריך לחתוך אלא רק לדחוק.

אף במקום שאי אפשר לתקן על ידי שידחקו את העור, אין צורך לחתוך.⁸²

79. כן כתב **תרומת הדשן** הנ"ל בשם **רש"י**, וכן כתב **הב"ח** בביאור דברי **הטור** ובעדו רש"י (אך פסק למעשה כדברי תרומת הדשן), והש"ך (רסד ס"ק יא) כתב שלכאורה כך היא משמעות דברי **השו"ע** אך מהרמב"ם משמע שאין צריך ושכן כתבו תרומת הדשן והב"ח, ו**בנקודות הכסף** כתב שיש לבאר את דברי הטור והשו"ע שהתיקון הוא על ידי דחיקה וכדברי הרמב"ם. ומדברי **הט"ז** (ס"ק ט) נראה שנקט לדינא שגם תיקון מי שנראה מהול צריך להיות על ידי חיתוך, ו**בנקודות הכסף** דחה את דבריו.

אמנם ראיתי מכתב מהראש"ל הרב עובדיה יוסף זצ"ל שכתב אודות ערלה שגדלה ומכסה את רוב העטרה באבר מת, ובאבר חי אין כיסוי ואין עור דבוק, ונשאל האם אפשר לסמוך על בדיקה באבר חי או שצריך לחתוך את העור שמכסה. והשיב: "אנו הולכים תמיד לאורו של מרן השו"ע והוא פסק (סי' רסד סעיף ו) בכה"ג שמפני מראית העין צריך לתקן הברית מילה, ולחתוך במספרים ריבוי הבשר מכאן ומכאן, שיראה נימול גם כשאין האבר חי". ולענ"ד דבריו אינם מובנים דיים – שכן השו"ע לא כתב במפורש שצריך דווקא לחתוך, וכאמור לעיל הש"ך הסיק בדעת השו"ע שאין צורך לחתוך אלא רק לדחוק. (ובשאלה שם מוצגות רק שתי אפשרויות – או לסמוך על בדיקה באבר חי או שיש לחתוך. ולא הוצגה האפשרות שלענ"ד היא העיקרית – והיא מה שהזכרנו למעלה – על מנת לחייב חיתוך צריך לבדוק באבר חי, ומה שבדקים בשעה שאין האבר בקישוי זה מחייב רק דחיקה ולא חיתוך).

80. **הב"ח** בביאורו לטור כתב: "כיון דאיכא חשש סכנה יש להקל שלא לחתוך כלום אלא לתקן לדחוק העור למעלה ויש לנו לסמוך אדברי הרמב"ם במקום סכנה". מדבריו אלו נראה שאם אין חשש סכנה סבור הב"ח שגם אם נראה מהול יש לחתוך בסכין. אך בתשובה (סימן קכ) כתב הב"ח: "אם נראה מהול בעת שמתקשה אין ספק דא"צ לתקן שום דבר" ומשמע שנקט שאפילו דחיקה לא צריך (וכפי שביארנו לעיל בדעת היראים, והב"ח הבין כך גם ברש"י, אמנם צ"ב מדוע לא חשש הב"ח לדברי הרמב"ם), ונראה שכל תיקון מילה מגדיר הב"ח כסכנה, ועיין יבמות עב ע"א.

81. **חכמת אדם** (קמט טו), **זוכר הברית** (טו טו) ועוד (וראה במקורות המצוינים לקמן) וכפי שכתב **ביהודה יעלה** (סימן רנה): "כבר העלו האחרונים דבפלוגתא זו הנ"ל כדאים הם הרמב"ם ו**תה"ד** והב"ח לסמוך עליהם בחשש סכנה" אמנם עיין לעיל (בהערה 35) שהיהודה יעלה כתב שאין להקל בזה אלא כאשר הוא נראה מהול לגמרי ולא ב"נראה ואינו נראה".

82. כן כתב **תרומת הדשן** וכן היא משמעות דברי הרמ"א וכן פסק הש"ך ס"ק יא, ועוד אחרונים. אולי יש להביא מקור נוסף לכך שאם א"א לתקן על ידי דחיקה שאין צורך לחתוך מן הבשר מדברי **מהרי"ל** (הלכות מילה כג) שכתב: "מעשה קדם מהר"י סג"ל בנער בן שנה, שנחזרה העור של הפריעה וכסה את רוב הגיד, והראוהו למהר"י סג"ל ואמר מתירא אני להפריעו שנית. וחפשו כמה צדין להחזיר הפריעה אחורנית למקומה ולא יכולו, עד שאיקלע שם מהר"ר זמלין ס"ל שהיה מוהל אומן ומובהק והיה ממשמש בגיד ופתאום חזרה הפריעה למקומה". ומשמע מדבריו שלא רצה לתקן על ידי חיתוך, אך ניתן לדחות ולומר שכמו שמהרי"ל לא רצה לדחוק את העור מכיוון שלא היה מוהל מספיק מובהק, כ"ש שלא רצה לחתוך את העור, אבל אם לא היו מצליחים על ידי דחיקת העור היה מצריך מהרי"ל לחתוך באיזמל על ידי מוהל אומן מובהק.

בטעם הדבר שאין צריך לתקן בכה"ג על ידי חיתוך כתב **ב"ד הקטנה** (הלכות מילה פ"א מנחת עני אות נה) "דמפני קצת מראית עין דרבנן לא מצערינן לתינוק פן יבוא לידי סכנה".

יש שכתבו שכיום איננו בקיאים כיצד לדחוק את העור ולקושרו לאחור⁸³, אך יש שכתבו שגם כיום עושים כך⁸⁴.

83. **בזכר הברית** (סימן טו סעיף יד) כתב "דקדק רמ"א בלשונו לומר 'אם אפשר' דצריך לזה אומנות יתירה ואנן השתא לא בקיאין בזה".

גם בתשובת הרב שלמה שפירא שהובאה בסוף תשובת **מהרש"ם** (ח"ה סימן נג) כתב: "הפעולה שכתב שם הש"ך לקשור אין ביכלתינו לעשות זאת דיש סכנה לקשור שלא יעכב השתן ורק פעולה זו לחזור העור בידיו כמ"פ אולי יפעול שישאר כך".

84. **באות שלום** (רסד ס"ק יט) כתב שהוא עשה גם תיקון זה בלא להזיק (וראה באות שלום רסד ס"ק יא בסופו שכותב את האומנות כיצד עושים דבר זה, ובשו"ת **משנה הלכות** חלק טז סימן פג כתב גם הוא כיצד יש לדחוק את העור לאחור, אך שם מירי בלי קשירה אלא רק להפריד את הידבקות העור אל העטרה, ודבר זה מצוי מאד. וכעין מה שכתב שם לעשות ראיתי ועשיתי גם אני).

85. כך עולה מלשונו שכתב (הלכות מילה פ"ב ה"ה) "ואם בעת שיתקשה לא נראה מהול חוזרין וקוצצין את הבשר המדולדל מכאן ומכאן עד שתראה העטרה גלויה בעת קישוי", וכן דקדק בלשונו בשו"ת **פרי יצחק** ח"א סימן כז וח"ב סימן כח. ויש להעיר שלפי שיטת הש"ך (ולא כחכם הספרדי) בכל תינוק אפילו ערל גמור יש לבדוק בשעת קישוי ולא בשעת רפיון.

86. ישנו שינוי לשון בין דברי הרמב"ם לדברי הטור והשו"ע: ברמב"ם נאמר "חוזרין וקוצצין את הבשר המדולדל מכאן ומכאן עד שתראה העטרה גלויה בעת קישוי". ואילו בטור ובשו"ע נאמר "עד שיהיה נראה כנימול בשעת קישוי", ומדקדוק הדברים משמע שלפי הרמב"ם צריכה כל העטרה להיות מגולה, ואילו לפי השו"ע די שיראה כנימול ולפי הגדרות תרומת הדשן היינו אפילו מקצת מהעטרה מגולה.

ונחלקו האחרונים בדבר זה:

בפרי יצחק (ח"א סימן כז) נקט (בדעת השו"ע) שדי שיהיה מקצת גלוי, ודקדק כן מכך שלמרות שמי שאינו נראה מהול בשעת קישוי צריך לתקנו על ידי חיתוך, מכל מקום אין צורך לחתוך עד שיראה מהול שלא בשעת קישוי, וא"כ מוכח שחובת התיקון היא רק עד כדי שאלו היה בא לפנינו לא היינו מחייבים אותו תיקון, ולא שמחמת שקוצצים יש לתקן כמו מילה גמורה, וביאר כך גם בדעת ה**חת"ס** (יו"ד רמח, ועיין ב**יהודה יצה** רנו מה שכתב בביאור הוכחת ה**חת"ס** שממנה הוכיח **הפרי יצחק**). הפרי יצחק עצמו בח"ב סימן כח הסתפק בזה, ומשמע שמסקנתו שם היא שרק לגבי בדיקה בקישוי או שלא בקישוי מקילים במסורבל משום שמדאורייתא די במילה לפי שעת הקישוי, אך לגבי "נראה מהול" לא מקילים בזה אפילו במסורבל אם הוצרכו לחיתוך, אך בח"א סימן כז מביא את ספיקו זה ונראה שמכריע לקולא בזה.

ויש להעיר על הוכחת **הפרי יצחק** (בח"א סימן כז) שלפי דברי הש"ך שנקט שגם במילה רגילה אין צורך למול אלא עד שתראה העטרה בקישוי, א"כ אין ראייה מדברי הפוסקים שכתבו שדי לחתוך עד שיראה מהול בקישוי שיש קולא יותר בתיקון מסורבל מאשר במילה רגילה, וכן כתב בשו"ת **שארית יהודה** סימן יד בדעת הרמב"ם.

וכן כתב גם **בצמח צדק** יו"ד רב אות ו, על פי דברי הטור והשו"ע, וכתב שאפשר לומר כך גם בדעת הרמב"ם שכתב "שתראה העטרה גלויה" שלא כתב שתראה כל העטרה גלויה, כמו שכתב (בה"ב) לגבי עצם המילה "עד שתתגלה כל העטרה", וכדבריו בדעת הרמב"ם כתב גם בשו"ת **שאל שאל** סימן קע.

וכן כתב גם **התולדות שמואל** (מצוה ב אות ז, וכתב שכנראה גם **השואל ומשיב** לא חולק בזה, וציין שאין לפניו את הספר, אך מדברי השו"ע מוכח כך, ועיין בהערה הבאה בשם השואל ומשיב שנראה שאינו סובר כך).

ב. תיקון מסורבל החייב בתיקון – כמה צריך לחתוך?

מדברי הרמב"ם והטושו"ע משמע שגם כאשר יש חובה לתקן את המסורבל, החיוב לחתוך הוא רק עד כדי שתתגלה העטרה בקישוי, ואין צריך שתתגלה העטרה באבר רך.⁸⁵

יש מן האחרונים שכתבו שאין צורך לחתוך עד שתתגלה כל העטרה בשעת קישוי, אלא לחתוך רק כדי שיראה מהול, וכהגדרות שנאמרו לעיל מתי אין צורך בתיקון.⁸⁶ אך יש שכתבו שאם כבר נזקק לחתוך יש לחתוך עד כדי שתיראה כל העטרה בשעת קישוי.⁸⁷

נראה לענ"ד שאם אין תוספת סיכון בחיתוך עד שתראה כל העטרה, יש לחתוך לכתחילה עד שתראה כל העטרה בשעת קישוי, שהרי אם כבר נצרכים לחתוך מוטב לחתוך עד שיצאו ידי חובת כל השיטות.⁸⁸

ג. ברכה על תיקון מילה

יש מהפוסקים שכתבו שאם מתקנים מסורבל בבשר שאינו נראה מהול בשעת קישוי צריך לברך על כך,⁸⁹ אך יש שחלקו וכתבו שאין לברך על

87. כן משמע מדברי הרמב"ם הנ"ל, וכן מדברי המאירי בשבת קלו ע"ב שכתב: "ואם אף בעת שיתקשה אינו נראה מהול חוזרין וקוצצין את הבשר המדולדל מכאן ומכאן עד שתראה העטרה גלויה בעת שיתקשה", וכפי שדקדק בדבריהם בכורת הברית (נחל כרית רסד ס"ק ג). ועיין בהערה הקודמת מה שכתב בזה הצמח צדק (וכורת הברית הביא את דברי הצמח צדק ודברי הפרי יצחק וחלק עליהם). והוסיף בכורת הברית (על פי שיטתו כדברי הפרי יצחק שגדול נחשב ל"משוך"): "איך אפשר למול לכתחילה קצת ולהניח שבגדלותו ודאי יצטרך למול?!" וכן כתב גם בשואל ומשיב (מהדורא תליתאה ח"א סימן ס, ושם כתב שזה שלא כדברי תרומת הדשן וכל האחרונים, ואיני רואה במה זה שלא כדבריהם, וכתב שמשום צער התינוק וחשש סכנה די שיהיה נראה מהול בקישוי, ואולי כוונתו שהגדרת נראה מהול היינו שכל העטרה מגולה ובזה הוא שלא כדברי תרומת הדשן וצ"ע), ובאות ברית (לר' שמעון סידון, סימן רסד ס"ק יא, על פי דברי המאירי).

88. שיטת המצריכים חיתוך עד שתיראה כל העטרה, והשיטות המחמירות בעיקר בדיקת המסורבל.
89. בים של שלמה (יבמות פ"ח סימן ו) כתב שמברכים על מילת משוך. וכדבריו כתב בשו"ת יהודה יעלה (יו"ד סוף סימן רנח) והוסיף שכך הדין גם במסורבל, וכן כתב בבית מאיר יו"ד רסח ס"ד, ובצפנת פענח (הלכות מילה פ"ב ה"ה).

ונראה שכך היא גם דעת האגודה (שבת פרק יט אות קסח) שכתב: "מל ולא פרע כאלו לא מל, וכל כה"ג או היאך שהוא צריך למול פעם אחרת, צריך לברך פעם אחרת לפנייה ולאחריה", ויותר מוכח כך מדברי הבנימין זאב בדעת האגודה שכן כתב (סימן ל): "ומכאן נראה לי הדיוט בנימין להוכיח דהיכא דמלו התינוק וברכו הברכות הצריכות ואחר כך הוצרכו למולו פעם שנית מחמת שלא היה נגלה כל העטרה אפילו ע"י קישוי או משום ציצין המעכבין את המילה כגון שנשאר מן העור עור החופה את רוב גובהה של העטרה אפילו במקום אחד כדאיתא בשבת פרק ר' אליעזר דמילה דאין צריך לחזור עוד ולברך ברכות שניות כיון דברכו כבר ברכות הצריכות לו. אחר זה עיינתי בספר האגודה פר' רבי אליעזר דמילה שכתוב שם מל ולא פרע כאילו לא מל וכל כה"ג או היאך שהוא שצריך לימול פעם אחרת צריך לברך פעם אחרת לפנייה ולאחריה אשר קידש ולא יאמר קיים את הילד הזה עכ"ל". מכך שהזכיר הבנימין זאב גם את מי שלא נגלה העטרה אפילו בקישוי

תיקון זה⁹⁰, משום שכל התיקון הוא רק מפני מראית עין⁹¹ ולא מברכים על דבר שהוא רק מפני מראית עין⁹².

גם הסוברים שיש לברך לא אמרו כן אלא כאשר אינו נראה מהול בשעת קישוי⁹³, ומ"מ למעשה נראה שאין לברך אפילו אם אינו נראה מהול

משמע שמדבר על מסורבל בבשר, וגם בו סבר על פי דברי האגודה שיש לברך. ולפי זה נראה שכן גם דעת הרמ"א שפסק (בסימן רסד ס"ג) את דברי האגודה והבנימין זאב, אמנם הרמ"א כתב דין זה רק ביחס לציצין המעכבים ויש להסתפק בדעתו (גם המהרי"ל בהלכות מילה אות יח הביא את דברי האגודה רק ביחס לציצין המעכבים, אך בתשובתו סימן קעח הביא כל לשונו). וכן כתב על פי דברי הרמ"א והאגודה **במזבח אדמה** (על השו"ע [מהדורת מכון ירושלים] רסד ס"ו). אמנם בשו"ת **זקן אהרן** (ח"א יו"ד סימן נה) כתב שמכך שהרמ"א כתב דווקא על ציצין המעכבים לברך משמע שאין לברך על מילת המסורבל (אך **זקן אהרן** לא הביא שם את דברי האגודה ובנימין זאב במקורם).

⁹⁰ **חת"ס** סימן רמח (וגם במקרה שיש ספק האם נימול כהלכתו משום ספק ברכות), **פתחי תשובה** (רס"ה ע"ב) על פי דברי החת"ס (ספר), **מהר"ם שיק** (יו"ד רמב), **חכמת שלמה** (רס"ה ס"ג), **ערוך השולחן** (רס"ה יח), **כורת הברית** (נחל כרית רסד ס"ק כד), **אות שלום** רסד יח, **זקן אהרן** ח"א יו"ד סימן נה (משום הספק בפוסקים), **פחד יצחק** (למפורטי) ערך קטן המסורבל בבשר.

וכל פוסקים אלו כתבו שהטעם משום שאין לברך על מראית עין, ולפי הפוסקים שהובאו בהערה הבאה הסוברים שתיקון מי שאינו נראה מהול בשעת קישוי אינו משום מראית עין אלא חמור יותר, נראה שיש לברך על תיקון זה.

⁹¹ כן מפורש במשנה (קלו ע"א) "ואם היה בעל בשר מתקנו מפני מראית העין". וכן כתב **השאלות** (אחרי מות, צג): "ברם צריך קטן המסורבל בבשר צריך למולו מפני מראית העין אי לא מי אמרינן המול לכם כתי' והא נמי הא מהל או דילמא כיון דלא חזי דלא מהיל דמי ת"ש דאמר שמואל תינוק המסורבל בבשר רואין אותו כל שאילו מתקשה ונראה מהול..." מדבריו עולה שגם תיקון מי שאינו נראה מהול הוא משום מראית עין (אך יתכן שסבר כדברי היראים הנ"ל). וכן כתבו הפוסקים שהובאו בהערה הקודמת שמטעם זה לא מברכים. וכן עולה גם מדברי **הכסף משנה** (הלכות מילה פ"ב ה"ה, ועיין לעיל בהערה 8), **הבית שלמה** (מהדו"ב יו"ד סימן קיז, מועתק לעיל בהערה 37), **והחכמת שלמה** (שהובא לעיל בהערה 66). וכן כתב במפורש בשו"ת **פרי יצחק** (ח"ב סימן כח): "אף דהרמב"ם כ"כ על נראה כשהוא מהול דצריך לתקן הבשר מפני מה"ע, מ"מ בודאי גם באינו נראה מהול דצריך למולו מדברי סופרים היינו נמי משום מראית העין".

אמנם לפי מה שהתבאר לעיל (חלק א סעיף ב) בדעת הרמב"ם ותורת הדרשן שהמשנה מדברת רק על מי שנראה מהול, ולא על מי שאינו נראה מהול, ניתן להבין שתיקון מי שאינו נראה מהול אינו משום מראית עין, אלא חזק יותר, ורק תיקון מי שנראה מהול הוא משום מראית עין בלבד וכן ניתן להבין בדברי הרמב"ם והשו"ע שרק לגבי נראה מהול כתבו לשון של מראית העין וכן נראה שהבין בדבריהם **במנחת חינוך** (מצוה רפב אות ו), וכן כתב **הצפנת פענח** פ"ב ה"ה. וכן נראה מלשון ר"י **הגורן** שכתב: "להכי נקט המשנה בזה הלשון 'אם היה בעל בשר מתקנו מפני מראית עין' כלומר צריך תיקון בדבר אחר ולא באימול לפי שהדבר תלוי במראית העין, בודקין אותו אם מחמת שהוא בעל בשר העור חופה את העטרה ועל ידי הדחק רואין את הרוב מגולה". וכן עולה מדברי **השארית יהודה** (סימן יד). ויש לבאר את הדברים על פי מה שכתב **בחת"ס** [יו"ד רמח] "יותר יש לחוש למראית העין אם לא נשאר רק כל שהוא והוא רוב גובה או היקף שאז יש לחוש שהמהול שגה ולא חזר על ציץ המעכב וכה"ג, דזה שכיחא, ממה שיש לחוש כשיש רוב ממש דלא נחשדו ישראל על זה וידעו כל רואיו שהוא נעשה כן מחמת סרבול הבשר" (ועל פי זה יש ליישב את קושיותיו על הש"ך, עיי"ש).

⁹² אכן עיין בשו"ת **רב פעלים** ח"ד יו"ד מ שהביא מחלוקת בראשונים ובאחרונים האם יש לברך על מראית עין, ותמה על דברי החת"ס הנ"ל שכתב שאין לברך ולא הזכיר את דברי הפוסקים שכתבו שיש לברך על מראית עין. וכן העיר גם בח"א יו"ד סימן לו.

⁹³ כן מפורש בדברי **היהודה יעלה** והצפנת פענח הנ"ל (וגם **הבית מאיר** שהורה לברך כתב זאת

בשעת קישוי משום שספק ברכות להקל.

בפוסקים כתבו כמה פתרונות לצאת ידי חובת הברכה למרות זאת: יש שכתבו להרהר את הברכה⁹⁴, ויש שכתבו לאומרה בדרך של פסוקים⁹⁵, ויש שכתבו לתקן לאחר שמברך על מילת תינוק אחר ולכוון גם לזה⁹⁶.

ד. האם ניתן לתקן משוך ומסורבל בלילה?

מפורש בגמרא ביבמות (עב ע"א) שמשוך צריך למול ביום ולא בלילה, והובא דין זה בטור בסימן רסב⁹⁷.

כפי שהובא לעיל, יש מן הפוסקים שחילקו בין משוך לבין מסורבל, ועל פי זה כתבו שרק משוך צריך למול ביום אך מסורבל יכול למול בלילה⁹⁸, אך יש שחלקו עליהם וכתבו שגם קטן המסורבל בבשר צריך

לגבי מי שאינו נראה מהול בשעת קישוי).

ולפי מה שהתבאר, במי שנראה מהול – לכו"ע חובת התיקון היא רק משום מראית עין וא"כ אין לברך.

94. **ובאות שלום** (רסד ס"ק יח) הביא מחלוקת זו וכתב שאף במקום שיש ס"ס לברך משום שיש גם ספק אם נימול כהלכתו "מ"מ כיון דהחת"ס והמהר"ם שיק ז"ל, ראשי המורים הגדולים הסכימו בהחלט שלא לברך... ע"כ נהגתי לברך הברכה ולהרהר השם ותיבת א-לקינו וכרעת הגה"ק מבוטשאש ז"ל בכמו אלו בספק ברכות בכל מקום". וכן כתב גם **ברב פעלים** ח"ד יו"ד מ' יותר נכון להרהר הברכה בליבו קודם המילה.

95. **זקן אהרן** (הנ"ל) כתב עצה להגיד את הפסוקים של ויברך דוד שיש בהם שם ומלכות ולסיים אח"כ "ברוך אשר ציונו להכניסו בברית".

96. **רב פעלים** הנ"ל.

97. בשו"ת **שאל שאל** סוף סימן קעב תמה על השו"ע מדוע השמיט דין זה.

98. כן כתב בפרי יצחק ח"א סימן כז על פי שיטת האו"ז, וביאר "דהא הטעם דמשוך אין נימול אלא ביום הוא משום דכל דתיקון רבנן כעין דאורייתא תיקון וכפרש"י ביבמות שם, ולפ"ז י"ל דדוקא משוך כן הוא דלכל מילי כעין דאורייתא תיקנו לגביה דאפילו בנראה מהול כשמתקשה צריך למול דהוי כערל גמור ולכן ג"כ כעין דאורייתא תיקון דאינו נימול אלא ביום, אולם בבעל בשר דבלא"ה לא תקנו לגביה כעין דאורייתא דהא אף כשנראה מהול קצת כשמתקשה א"צ למול דבערל גמור בכה"ג הוי כאילו לא נימול כלל ומ"מ בבעל בשר א"צ למול, לפ"ז אפ"ל דה"ה לענין מילה ביום ג"כ לא תקנו לגביה כעין דאורייתא ונימול אפילו בלילה", ומבאר שם עוד שבמסורבל שאין חובה לחתוך אלא עד כדי שתתגלה מקצת מהעטרה בשעת קישוי ולא לחתוך עד שתתגלה כל העטרה (עיין לעיל בהערה), לא שייך לומר על זה כעין דאורייתא תקון, שהרי אינו עושה מעשה כעין דאורייתא, ולכן גם לא תקנו שיעשה את זה ביום. ומסקנתו להקל על פי דברי האו"ז, אך כתב שאין זה למעשה, והביא דבריו בכורת הברית (נחל כרית רסב ס"ק ה).

99. כן כתב ביהודה יעלה יו"ד סוף סימן רנה, ובאות שלום (רסב א).

ונראה לענ"ד שכן מוכח גם מדברי הרמב"ם והטור, שכן הטור בסימן רסב כתב: "וכן כל מילה שלא בזמנה כגון טומטום שנקרע ונמצא זכר או משוך פירוש שנימול כבר ומשך העור עד שנתכסה מילתו שצריך למול פעם אחרת או שלא מלו אותו בזמנה מחמת מקרה שלא היו להם צרכי מילה כולם אין נימולים אלא ביום", מסתימת הטור שכתב שכל מילה שלא בזמנה משמע שגם תיקון מסורבל בבשר צריך להיות ביום.

וברמב"ם לא מצאתי שהזכיר בפירוש דין משוך אלא כלל את כל הדינים וכתב (פ"א ה"ח): "אין מלין לעולם אלא ביום אחר עלות השמש, בין ביום השמיני שהוא זמנה בין שלא בזמנה שהוא מתשיעי והלאה" ומכיוון שלא הזכיר את דין המשוך אלא כלל אותו בסתימת הדברים שכתב שלא מלין לעולם אלא ביום, נראה לענ"ד ברור שגם מילת המסורבל היא ביום.

לתקנו ביום⁹⁹. גם המתירים לתקן בלילה כתבו זאת להלכה ולא למעשה¹⁰⁰, ולכן אין להקל בדבר זה ויש לתקן ביום. לגבי תיקון של מי שנראה מהול שצריך לתקנו על ידי דחיקה לאחר

- וכן עולה מדברי הים של שלמה (יבמות פ"ח סימן ו) שכתב: "הלכך, בין מילה בזמנה, בין שלא בזמנה, בין דאורייתא בין דרבנן, אינה אלא ביום".
100. כך סיים הפרי יצחק את תשובתו וכך הביאה בכורת הברית.
101. כן כתב בשו"ת יהודה יעלה יו"ד סוף סימן רנח, ובצפנת פענח על הרמב"ם הלכות מילה פ"ב ה"ה, ובכורת הברית (בנחל כרית הנ"ל) כתב (אחרי שהביא את דברי הפרי יצחק "להלכה ולא למעשה") "לפענ"ד למעשה דכשצריך תקון על ידי קשירה מותר בוודאי גם בלילה".
102. אות שלום רסב ס"ק א.
103. בכורת הברית (נחל כרית רסד ס"ק ב) הסתפק האם אשה יכולה לעשות זאת לכתחילה אפילו כשיש איש שיכול לעשות זאת, והשאיר זאת בצ"ע. וכן הסתפק (בס"ק ה) לגבי גוי (וכתב כן אפילו רק לגבי דחיקה וקשירה). ובאות שלום (רסב ס"ק א) כתב שאין לתקן לכתחילה על ידי פסולים. ואף שחלק מן הפוסקים שהתירו על ידי פסולים לא כתבו זאת רק בדיעבד, מ"מ נראה שעל מנת לצאת ידי כולם יש לעשות זאת לכתחילה על ידי יהודים כשרים כשזה אפשרי.
104. במהר"ם שיק (יו"ד רמב) כתב שאם התיקון הוא רק מפני מראית עין (ומשמע מדבריו שם שם כאשר אינו נראה מהול, וכתב שכ"ש כאשר הוא נראה מהול) "הכל כשרים לתקן" ומתיר לתקן על ידי מומר, והביא דבריו בזכר הברית (סימן טו אות כא).
- ובשו"ת מהר"ם בריסק (סימן קמד) כתב: "ופשוט בעיני שאם לא ימצא רופא מומחה שומר שב"ק שיתקנו יוכל לעשות התיקון אף ע"י סתם רופאים שמחללים ש"ק כי כל התיקון הוא רק משום מראית העין כמבואר במהר"ם שיק סי' רמ"ב".
- ובשו"ת זקן אהרן (וואלקין ח"א יו"ד סימן נה) כתב שאין לתקן לכתחילה על ידי פסולים, אך כתב שמכיוון שכל הפסולים למול זה רק לכתחילה ובדיעבד אפילו מלו גוי כשר, א"כ במילה מיוחדת שצריכה דווקא על ידי רופא שעת הדחק כדיעבד דמי ואפשר לכתחילה למול אפילו על ידי גוי אם אי אפשר בישראל, ולכן מסיק שאם אפשר שמוהל כשר יתחיל או יגמור את המצווה לית כאן בית מיחוש כלל (וראה גם בכורת הברית רסד ס"ק ב מה שכתב על התחלה או סיום בידי כשר), ואם אי אפשר מותר גם לרופא גוי למול.
- ובאות שלום (רסד ס"ק ב) כתב שאם צריך לדחוק את העור בשביל שלא ידבק, ואם לא יעשו זאת על ידי גוי, ידבק העור והתיקון יהיה יותר צער לתינוק אפשר לכתחילה לעשות זאת על ידי פסולים, וכן במקום שיש טירחא מרובה למוהל לעשות זאת אפשר על ידי נשים.
105. כן מבואר מדברי המהר"ל (הלכות מילה כג, הובא לעיל בהערה 50), וכן כתב בכורת הברית (נחל כרית רסד ס"ק ב) אך אולי היתר זה הוא דווקא בפריעה משום שיתכן שנשים יכולות לכתחילה לפרוע (עיי"ש בכורת הברית).
106. עיי"ן אמרי יושר ח"ב סימן מ, חלקת יואב ח"ב יו"ד סימן מג, זכר הברית סימן טו אות כא, שרידי אש ח"ב סימן סב, אגרי"מ יו"ד ח"ד סימן מ, שבט הלוי ח"ה סימן קמו, ציצ אליעזר ח"כ סימן עג, וראה עוד במאמרו של פרופ' אברהם שטינברג "הרדמה במילה – היבטים רפואיים והלכתיים" (<http://98.131.138.124/articles/Refuah/Refuah20.asp>).
107. כן עולה מדברי שבט הלוי והציץ אליעזר הנ"ל, ובזכר הברית (טו כא) כתב "ואפשר דבמילה הכשירה מדאורייתא, וצריכה תיקון מפני מראית עין שפיר יכולים לעשות תחבולה שלא ירגיש הכאב". וכן כתב הראש"ל הגר"ע יוסף במכתב "ויש לעשות זאת על ידי הרדמה מקומית, למנוע כאב וצער מיותרים".
- ונראה שגם הגר"א שפירא שכתב (במכתב שהובא בסוף מאמרו של פרופ' שטינברג הנ"ל): "שאיין להרדים לא תינוק ולא מבוגר בזמן שמקיימים מצות מילה לא הרדמה כללית ולא הרדמה מקומית" יסבור שבתיקון מילה מותר להרדים. שכן כתב במכתבו הנ"ל: "קיום המצוה של מילה יתכן לקיים גם כשחותך עור הערלה כשאינו מרגיש כלל, אבל קיום הברית של הנולד עם ריבונו של עולם הוא רק כשמרגיש חיתוך השר והטפת דם הברית" וא"כ בתיקון מילה שקיום הברית של הנולד עם רבש"ע נעשה כבר בשעת המילה, נראה שיודה הגר"א שפירא שאפשר לעשות בהרדמה.

כתבו האחרונים שאפשר לתקנו בלילה¹⁰¹, ויש שכתבו לכתחילה לתקן גם אותו ביום¹⁰².

ה. האם ניתן לתקן משוך ומסורבל על ידי פסולים?

לכתחילה יש לתקן את המסורבל על ידי מי שכשר למול¹⁰³ אך כשאין אפשרות לעשות זאת על ידי כשרים ניתן לעשות זאת גם על ידי פסולים¹⁰⁴.

דחיקת הפריעה לאחר על מנת שלא תדבק לעטרה ניתן לעשות לכתחילה גם על ידי נשים¹⁰⁵.

ו. האם בשעת התיקון מותר להרדים?

אף על פי שמילה רגילה אין לעשות בהרדמה¹⁰⁶, בתיקון מילה שיש בו צער גדול אפשר לעשותו בהרדמה מקומית¹⁰⁷.

וראה שו"ת **מהרש"ם** (ח"ו סימן קח) שכתב גם לגבי מילת גדול בהרדמה שאין בזה חסרון מצד שאינו יכול להיות שליחו (והוכיח כן מגיטין ע"ב, והוסיף את שיטת הפוסקים שהמצווה הוא שיהיה מהול ובמצווה שבגופו לא צריך שליחות כמו שכתב בקצה"ח סימן שפב).

108. בשו"ת **שארית יהודה** סימן יד כתב: "אין להחמיר כלל שלא במקום מצוה שהרי אין כאן אפילו מצוה מד"ס שאינה בכלל מצות מילה כלל, ואפילו מדברי סופרים כמו שנתבאר, ולכן הקילו האחרונים בזה" ומבאר שזה משום שחייב התיקון הוא רק משום מראית עין ו"אין להכניס את עצמו בספק סכנה ח"ו בשביל שלא יחשדוהו", ודבריו שם מיידי לגבי תיקון על ידי דחיקה שזה רק משום מראית עין (ועיין לעיל בהערה 91).

הדברי חיים (יו"ד ח"ב סימן קטו) כתב על המחמירים לתקן במקום שלשיתו אין בכך צורך: "העושה זאת הוא רוצח וחושש אני בו אם הוא מנפשות עמלק ימ"ש אשר חתך מילות בני ישראל ולכן אל ישמע להם ולא ילך בדרכיהם שלא על פי תורה רק מעשה בור ולדעתי שיתרה בהם שאם יוסיפו לעשות כן שיפסלו לעדות כמו המכה לאיש ישראל".

במתא דירושלים (הנ"ל) כתב לפטור מתיקון גם במקרה שיש ספק אם הילד נימול בתחילה כהלכתו, ובסיום דבריו כתב: "ועוד י"ל הרי במכה אדם איכא לאו כמ"ש הרמב"ם בפרק ה מהלכות חובל ומזיק ה"ב, וא"כ כשכבר היה נמול כהוגן, א"כ א"צ, ואם כן כשמקצו עובר על 'לא יוסיף' ואם כן שב ואל תעשה כיון דבכל צד יש ספק איסור א"כ שב ואל תעשה".

בשו"ת **מהר"ם בריסק** ח"א קמד כתב: "כיון דמן התורה אין חשש, רק מצד מראית העין, וכיון דאי אפשר לתקן בקל ע"י דחיקה רק ע"י חיתוך וקליפה מעל העטרה – אין לנו רשות לגרום צערא דגופא בכח"ג".

כעין זה כתב גם **בכורת הברית** (נחל כרית רסד ס"ק כ ד"ה והנה) שבמקום שפטור מלתקן יש לומר שיש איסור משום חבלה.

109. בשו"ת **מהר"ם שיק** (יו"ד רמ) כתב שבמקום שיש ספק אם צריך להטיף דם ברית צ"ע אם מותר להטיף דם ברית שכן יש לחשוש בזה משום חובל, וכ"ש במקום שרוב הפוסקים סוברים שאין צריך להטיף.

ז. האם מותר לתקן כאשר אין חובה לתקן?

במקרה שנפסקה ההלכה שאין חובה לתקן, כתבו כמה מהאחרונים שאסור לתקן משום חובל¹⁰⁸, ויש שהסתפקו אם יש לאסור משום חובל¹⁰⁹, אך יש שכתבו שמותר¹¹⁰.

גם בין האוסרים, יש שכתב שאדם גדול הרוצה לתקן את עצמו מותר לו לחבול בעצמו לצורך זה¹¹¹. ובמקום שיש חשש סכנה וודאי שאסור

110. בשו"ת **מנחת יצחק** ח"א סימן לו ס"ק ד כותב שמותר להטיף דם ברית כאשר ההטפה היא רק חומרא, שכן הרמב"ם כתב שחייב החובל הוא דווקא בדרך בזיון וכאן אין זה דרך בזיון (וראה על כך בשו"ת **יהודה יעלה** למהר"י אסאד סימן רמט). ובח"ג סימן קא הביא את דברי החת"ס שהחמיר במילה וכתב: "וש"מ מזה דהיכא דמלין משום ספק, אין איסור חבלה, וכמ"ש המהר"ם **שיק** (חיו"ד סי' רמ"ח) וכמו שכתבתי מזה בתשרי **מנחת יצחק** (ח"א סי' ל"ו) ועוד משאר פוסקים בזה עיין שם".

ובשו"ת **חמדת שאול** (לר' שאול רוזנברג סימן כד) כתב שמהטור והשו"ע משמע שגם שלא בדרך בזיון יש איסור חובל, ומשום כך כתב הדברי חיים שאין לתקן כאשר מן הדין אין בכך צורך.

111. שו"ת **מהר"ם בריסק** (ח"א סימן קמד).

112. כן כתב **הנפיש חיה** בתשובתו אל ה**ברכת חיים** (סוף סימן פז): "ואם לא יהיה אפשר בתקנה זו (של הדחיקה) לא יעשה יותר ובפרט במקום דאפשר לבוא לידי סכנה, וכן האיש הבא לשאול לפני כבודו שהוא כבן ארבעים שנה באם שאי אפשר לתקן על ידי מעשה מועטת כי אם להביא עצמו לידי חולה וסכנה – על דעתי שאסור לעשות". ומתבאר מדבריו שאפילו במקום שצריך תיקון על ידי דחיקה ואי אפשר לעשות זאת אין לתקן על ידי חיתוך. וכן כתב גם ה**ברכת חיים** עצמו בסימן צב ס"ק סט-ע.

113. עיין מה שכתבנו לעיל בהערה 15.

114. כן כתב הש"ך ב**נקודות הכסף** סוף סימן רסד בביאור דברי רש"י שכתב גם במשנה שהתיקון הוא באיזמל (ראה לעיל בהערות 12 ו78) וביאר הש"ך שרש"י לא חולק על הרמב"ם לדינא אלא רק בפירוש הסוגיא וסובר רש"י "דהמשנה מיירי **בשעת מילה** אם היה בעל בשר שאע"פ שמלו כהוגן, אם נראה כאלו אותו בשר חוזר וחופה את הגיד מתקנו ומשפיע באיזמל באותו עובי". וכתב הש"ך שכן היא גם דעת **רבנו ירוחם** שכתב **(תולדות אדם וחווה נתיב א ח"ב)**: "מל ולא פרע כאלו לא מל, וקטן בעל בשר שהוא שמן ונראה שבשרו חוזר וחופה הגיד מתקנו ומשפיע באיזמל מאותו עובי. וקטן המסורבל בבשר שמן ועב ולאחר שנמול נראה כמכסהו רואין אותו כשמתקשה אם נראה מהול אינו צריך למולו ואם לאו צריך למולו, ואם נראה ואינו נראה כלומר שנראה מהול קצת אין צריך למולו כך פשוט בשבת". לכאורה כל דברי הש"ך הם דווקא לפי שיטתו שם ששיעור הערלה הוא בקישוי אפילו בתינוק שעדיין לא נימול, שכן רק במקרה כזה ניתן להבין שבשעת מילה עצמה מתכסה העטרה – כאשר האבר אינו בקישוי, אך לשיטת ה**החכם הספרדי** (שהביא הב"י בסימן רסד, ושכמותו נקטו הפוסקים) ששיעור הערלה בתינוק שלא נימול הוא לפי אבר רך, נראה שאין מקום למציאות שכתב הש"ך (אם לא בעור הפריעה אך לכאורה לא עליו דיבור הש"ך), ועיין לעיל הערה 45. לעיל (בהערה 26) ביארנו את דברי **ר"ח** בדומה להבנת הש"ך ברש"י, אך לפי דברי ה**הר"ח** המשנה לא מדברת על דברים שאינם ציצין בכלל אלא על ציצין שאינם מעכבין.

להחמיר בזה¹¹².

לפי זה נראה שבמקום שהעור אינו חופה את רוב העטרה, אף על פי שהוא דבוק לעור אין לתקנו אפילו לא על ידי דחיקה (וכמו שכתב בשארית יהודה), אך בחלק מן המקרים יש צורך רפואי להפריד את העור הדבוק לעטרה, משום שבמקום זה עלול להתפתח זיהום, וכן עלול הדבר לגרום במקרים מסוימים לבעיות בקישוי דבר שעלול להפריע לתינוק לקיים מצוות פו"ר בגדלותו, ובמקרים כאלו נראה שיש לתקן.

כמו כן אם ניתן להפריד בלי הרבה כאב, ודבר זה יגרום לכך שלא יהיה צורך בהמשך לתקן על ידי חיתוך, ולחששות ועגמת נפש מיותרים נראה שכדאי לתקן על ידי דחיקה בכאב קל¹¹³.

ח. בשעת המילה צריך לחתוך כך שגם בעתיד לא יראה ערל

כתב הש"ך שאם בשעת המילה נראה שהבשר חופה את הגיד יש לתקנו בסכין באותה שעה¹¹⁴, וזה כדין ציצין שאינן מעכבים, ואם לא עשה כן אין זה מעכב אלא דינו כשאר מסורבל¹¹⁵.

ומדברי הש"ך נלמד שבכל מקום שיכול בשעת המילה לגרום שהתינוק לא יראה אח"כ כערל יש לעשות זאת, ואפילו אם לצורך כך צריך לחתוך מעט¹¹⁶ (וצ"ע אם גם בשבת¹¹⁷).

115. כן כתב ביד הקטנה (הלכות מילה פ"א מנחת עני אות נה) וראה עוד לעיל הערה 45. ומדבריו של יד הקטנה עולה שגם בשבת יש לחתוך עור זה כל עוד שלא פירש.

116. המקרה עליו כתב הש"ך שיש לחתוך באיזמל הוא רק כאשר בשעת המילה עצמה יש בשר שחופה את העטרה (בשר זה אינו חלק מהערלה, שהרי אם הוא חלק מן הערלה הרי הוא ציצין שפשוט שיש לחותכם בשעת המילה), ובשו"ת משיב דברים (סימן קמט ד"ה ובדברי) ביאר על פי דברי הש"ך שהחשש של מראית עין עליו דיברה המשנה אינו שיאמרו שאדם זה לא מהול, אלא שהרואה את מעשה המילה יאמר שאין צורך לגלות כל העטרה משום שלא ידע שהעור שמכסה אינו מעור הערלה. ולפי זה רק אם ברגע המילה ישנו עור שמכסה את העטרה יש צורך לתקנו, אבל עור שעלול לכסות לאחר זמן אין חיוב תיקון גם לפי הש"ך. אך ניתן לומר שהטעם אינו משום מראית עין של שעת המילה עצמה אלא מראית עין שיאמרו שאין הוא נראה מהול (וכן נראה שהבין את מראית עין החת"ס בסימן רמח והחכמת שלמה המובא לעיל הערה 66), וא"כ מה לי אם זה בשעת המילה ומה לי אם יתכסה אח"כ ומשום כך נראה לענ"ד שגם אם המוהל משער שהעור יכסה אח"כ את העטרה, צריך לחתוך בשביל שזה לא יקרה (וראה לעיל חלק א סעיף ו לגבי עתיד היה להתכסות בשעת המילה). ואף בלא הוכחה מדברי הש"ך נראה לענ"ד שטוב לעשות כך משום שדבר זה ימנע בעתיד פקפוקים ושאלות על המילה, וימנע עגמת נפש או תיקונים שלא לצורך, וכמעט אין בדבר זה תוספת צער לרך הנימול, ומסתבר מאד שכל אדם יעדיף סבל קטן זה במקום החששות שעתידיים להיות מחמת זה הן כאב פיזי והן עגמת נפש. ועיין עוד בזוהר הברית סימן יב אות כ ולעיל הערה 5.

117. בזוהר הברית (סימן ז ס"ב) כתב "חתיכת הכפתור או תלתלי עור הפריעה נראה לי דאסור בשבת", אמנם הגר"מ אליהו זצ"ל בתשובה (בכת"י, למו"ח הרב צמח הירשפלד) כתב להחיות.